

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MADEN VE MADEN İŞLEMECİLİĞİ

NAİME SÜDER
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. YAŞAR BEDİRHAN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	V
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
KURAMSAL TEMELLER.....	IX
MATERYAL VE YÖNTEM.....	X

GİRİŞ

1.Maden nedir?.....	1
2.Eski Türklerde Maden?.....	1
3.Maden İşlemeciliğinde Ön Plana Çıkan Eski Türk Devletleri Hangileridir?	
3.1.İskitler (Sakalar).....	6
3.2.Hunlar.....	7
3.3.Göktürkle.....	7
3.4.Uygurlar.....	8
3.5.Avarlar.....	9
3.6.Bulgarlar.....	10
3.7.Kırgızlar.....	10
3.8.Hazarlar.....	11
4.Eski Türklerde Madenlerin Çıkartılması ve İşlenmesi.....	12

I. BÖLÜM

I.A. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ’NİN HÜKÜMRANLIĞI SÜRESİNCE ANADOLU’DA ÇIKARILAN MADENLER VE ÇIKARILDIĞI BÖLGELER

A. 1.Şap Madeni Rezervleri.....	14
--	-----------

A. 2. Bakır Madeni Rezervleri.....	17
A.3.Kalay madeni Rezervleri.....	19
A. 4. Gümüş Madeni Rezervleri.....	22
A. 5. Altın Madeni Rezervleri.....	24
A.6. Demir Madeni Rezervleri.....	25
A.7. Boraks Madeni Rezervleri.....	27
A.8. Tuz Madeni Rezervleri.....	27
A.9. Zırnık Madeni Rezervleri.....	30
A.10. Lacivert Taşı Madeni Rezervleri.....	31
A.11. Civa Madeni Rezervleri.....	32
A.12. Diğer Madenler.....	33
I.B.TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MADENLERİN İŞLENMESİNDE KULLANILAN TEKNİKLER VE MADENCİLİK İLE İLGİLİ MESLEKLER	
I.B.1.Maden İşleme Teknikleri.....	36
I.B.2.1.Bakırcılık	37
I.B.2.2.Demircilik.....	37
I.B.2.3.Kuyumculuk/Sarraflık.....	38
I.B.2.4.Darphanecilik.....	40
I.B.2.5.Kakmacılık.....	42
II. BÖLÜM	
TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MADENLERİN KULLANIM ALANLARI	
II.1. Günlük Hayatta Madenlerin Kullanımı.....	44
II.2. Askeri Alanda Madenlerin Kullanımı.....	55
II.3. Giyim Alanında Madenlerin Kullanımı.....	62
II.4.Süs Eşyaları Yapımında Madenlerin Kullanımı.....	65
II.5..Mimari Alanında Madenlerin Kullanımı.....	67

III. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE İKTİSADİ ALANDA MADENLERİN KULLANIMI

III.1.Ticari Alanda Madenlerin Kullanımı.....	70
III.2.Önemli Pazar Yerleri	73
III.3. Anadolu Selçuklu Devletinde Sanayi.....	75
III.4.Paralar.....	73
III.7.Hediyeler	91
III.8.Çeyizler.....	93
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA.....	98

GÖRSELLER LİSTESİ

Sayfa-No

GÖRSEL- 1: ŞAP.....	14
GÖRSEL- 2: PEMBE ŞAP.....	15
GÖRSEL- 3: KIRMIZI ŞAP.....	16
GÖRSEL- 4: BAKIR	18
GÖRSEL- 5: KALAY MADENİ.....	20
GÖRSEL-6:BAKIR KALAYLAMA İŞLEMİ.....	21
GÖRSEL-7: KALAYLAMA İŞLEMİ ÖNCESİ VE SONRASI.....	21
GÖRSEL-8: GÜMÜŞ MADENİ.....	22
GÖRSEL-9: ALTIN MADENİ.....	24
GÖRSEL- 10: DEMİR MADENİ.....	25
GÖRSEL-11: BORAKS MADENİ.....	27
GÖRSEL-12: KAYA TUZU.....	28
GÖRSEL-13: ÇANKIRI TUZ MAĞARASI.....	29
GÖRSEL-14:İĞDIR TUZLUCA MAĞARASI.....	30
GÖRSEL-15: ZIRNIK MADENİ.....	31
GÖRSEL-16:LACİVERT TAŞI.....	31
GÖRSEL- 17:CİVA MADENİ.....	32
GÖRSEL:18: KİTRE	33
GÖRSEL-19: REÇİNE.....	34
GÖRSEL-20: ZAMK	34
GÖRSEL-21: NEFT.....	35
GÖRSEL-22: KATRAN.....	36

GÖRSEL-23: TUNÇ YAĞ KANDİLLERİ, BRONZ BUHURDANLIK, BRONZ ÖLÇEK TAŞI.....	45
GÖRSEL-24:EJDERLİ ŞAMDAN.....	45
GÖRSEL-25:BRONZ YAĞDANLIK.....	46
GÖRSEL-26:BRONZ KUŞ FİĞÜRÜ.....	46
GÖRSEL-27: BRONZ KANDİL.....	47
GÖRSEL-28: BRONZ SÜRAHİ.....	47
GÖRSEL-29:BRONZ AĞIRLIK.....	48
GÖRSEL-30: BRONZ TERAZİ.....	48
GÖRSEL-31: BRONZ KİLİT.....	49
GÖRSEL-32: BRONZ LENGER.....	49
GÖRSEL-33: HÜMA KUŞU TASVİRLİ AYNA.....	50
GÖRSEL-34: BRONZ AMULET.....	51
GÖRSEL-35: BRONZ ÜZENĞİ.....	51
GÖRSEL-36: SFENKS FİĞÜRLÜ TAS.....	52
GÖRSEL-37: BRONZ HAVAN.....	53
GÖRSEL-38:TUNÇ KANDİL.....	54
GÖRSEL-39: KARGI, HARBE.....	56
GÖRSEL-40: ZIRHGİR.....	57
GÖRSEL-41:KÖSEDAĞ SAVAŞI'NDAN KALMA ZIRH.....	59
GÖRSEL-42: MİĞFER.....	60
GÖRSEL-43: ÇİFT BAŞLI KARTAL SEMBOLLÜ KILIÇ.....	61
GÖRSEL-44: BRONZ KEMER TOKASI.....	64
GÖRSEL- 45: KONYA ALAEDDİN CAMİ.....	68
RESİM 46: DİVRİĞİ ULU CAMİ, NAMAZ KILAN ADAM FİĞÜRÜ.	68
GÖRSEL- 47: CİZRE ULU CAMİ KAPI TOKMAĞI.....	69

GÖRSEL- 48: ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ'NE AİT BAKIR PARA.....	78
GÖRSEL-49: TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NE AİT GÜMÜŞ PARA.....	80
GÖRSEL-50:TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NE AİT ALTIN PARA.....	80
GÖRSEL-51:İNSAN YÜZLÜ, GÜNEŞ VE ASLAN FİGÜRLÜ ALTIN PARA....	81
GÖRSEL-52: MIZRAK TUTAN SÜVARİ FİGÜRLÜ BAKIR PARA.....	83
GÖRSEL-53: ÇİFT BAŞLI KARTAL FİGÜRLÜ BAKIR PARA.....	84
GÖRSEL-54: SULTAN II.GIYASEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİNE AİT, ŞİR-İ HURŞİT FİGÜRLÜ GÜMÜŞ PARA.....	84
GÖRSEL-55:ARTUKLU BEYLİĞİNE AİT BAKIR SİKKE.....	85
GÖRSEL-56: NASR EL-DİN ARTUK ARSLAN'A AİT BAKIR SİKKE FİGÜRÜ.....	86
GÖRSEL- 57: GERMİYANOĞULLARI BEYLİĞİ'NE AİT GÜMÜŞ PARA.....	87
GÖRSEL-58: EŞREFOĞULLARI BEYLİĞİ'NE AİT GÜMÜŞ SİKKE.....	87
GÖRSEL-59: KARAMANOĞLU II. MEHMET BEY DÖNEMİNE AİT GÜMÜŞ PARA.....	88
GÖRSEL-60:ALAIYE BEYLİĞİ'NE AİT GÜMÜŞ SİKKE.....	89
GÖRSEL-61:MENTEŞEOĞULU BEYLİĞİNE AİT PARA.....	89
GÖRSEL-62:HAMİTOĞLU BEYLİĞİNE AİT PARA.....	90
GÖRSEL-63:İNANÇOĞULLARI BEYLİĞİ'NE AİT PARA.....	90
GÖRSEL-64:AYDINOĞULLARI BEYLİĞİNE AİT BAKIR PARA.....	91
GÖRSEL-65: SARUHANOĞULLARI BEYLİĞİNE AİT GÜMÜŞ PARA.....	91
GÖRSEL-66: CANDAROĞULLARINA AİT GÜMÜŞ PARA.....	92

KISALTMALAR

Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
Gr	Gram
Haz.	Hazırlayan
Kg	Kilo gram
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Ter.	Tercüme
Yay.	Yayınları
YKY	Yapı Kredi Yayınları
yy.	Yüzyıl

ÖZET

1071 Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasının ardından Selçuklu hanedanı soyundan Kutalmışoğlu Süleyman Şah İznik merkezli Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Ayrıca beylikler de kurulmuştur. Bu beyliklerin isimleri şöyledir: Saltuklu Beyliği (Erzurum-Bayburt), Mengücekli Beyliği (Erzincan-Kemah-Divriği), Sökmenli Beyliği (Ahlat-Van Gölü Havzası), Artuklu Beyliği (Mardin-Harpüt)'dir.

Türkiye fethedildiği esnada maden kaynaklarının birçoğu aktif olarak işletilmekte ve gerek ham madde gerekse mamul madde olarak ticareti yapılmaktaydı. Bu dönemde Anadolu'da şap, bakır, gümüş, altın, demir, boraks, tuz, zırnık, lacivert taşı rezervleri mevcuttu. Bu madenlerin doğadaki bulundukları hal ve maden kollarının dağılışı, renkleri, rezerv miktarı, işleme teknikleri, madenciliğin gelişmesiyle ortaya çıkan meslek kolları ve Orta Asya kültür ve sanatının eserler üzerindeki etkileri göz ardı edilemeyecek düzeydedir.

Rezervlerden elde edilen madenlerin kullanım alanlarının ilkinin her dönemde olduğu gibi günlük hayatta madenlerin kullanımı oluşturur. Ardından güvenlik ihtiyacı nedeniyle askeri alanda madenlerin kullanımı, barınma ihtiyacından dolayı mimari alanda madenlerin kullanımı ve temel ihtiyaç sonrası ikincil ihtiyaç olan giyim, süs eşyaları, hediyeler vs. oluşturur.

İhtiyaç fazlası olan her şey iktisadi anlamda değerlendirilir. Bunların ilkinin ise her dönemde olduğu gibi ticaret oluşturur. Ticaret ve pazar gelirleri önemli transit ticaret merkezine sahip olmak ve yakınlık da eklenince ekonomide büyük bir paya sahip olmuştur. Ayrıca tüccarlara sunulan sigorta hizmeti de ticarete büyük katkılar sağlamıştır. Kara ticaretinin yanı sıra önemli limanların ele geçirilmesiyle birlikte Anadolu Selçuklu Devleti hızlı bir şekilde kalkınmıştır. Bu kalkınmanın göstergesi ise devletin yıllık gelirleri, bahşişler, saçılar, darphanede basılan paraların boyut, ağırlık ve türü, hediyeler şeklinde kendini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu, Türkiye, Maden, Maden İşlemeciliği, Madenlerin Kullanım Alanları, Ticaret, Ekonomi, Darphane, Para, Kuyumculuk, Kakmacılık, Bakırcılık, Meslekler.

ABSTRACT

After the victory of the Battle of Manzikert in 1071, Kutalmışoğlu Süleyman Shah, a descendant of the Seljuk dynasty, founded the Anatolian Seljuk state based in Iznik. In addition, principalities depended to the Anatolian (Türkiye) Seljuk State were also established in the region. The names of these principalities are as following: Saltuklu Principality (Erzurum-Bayburt), Mengücekli Principality (Erzincan-Kemah-Divriği), Sökmenli Principality (Ahlat-Van Lake Basin), Artuklu Principality (Mardin-Harput)

At the time of the conquest of Anatolia, most of the mineral resources were actively operated and traded as both raw materials and processed goods. There were alum, copper, silver, gold, iron, borax, salt, zirkon, lapis lazuli reserves in Anatolia. The state of these mines in nature and the distribution of the mine branches, their colors, the amount of reserves, the processing techniques, the occupations that emerged with the development of mining and the effects of Central Asian culture and art on the works are at a level that cannot be ignored.

As in every period, the first use of the mines obtained from the reserves is the use of mines in daily life. Then, the use of mines in the military field due to the need for security, the use of mines in the architectural field due to the need for shelter, and the secondary need of clothing, ornaments, etc. creates.

Everything that is surplus to needs is evaluated in economic terms. The first of these is trade, as in every period. Trade and market revenues have had a large share in the economy when the proximity and proximity to an important transit trade center are added. In addition, the insurance service offered to traders made great contributions to trade. Along with the land trade, the Anatolian Seljuk State developed rapidly with the capture of important ports. The indicator of this development manifested itself in the form of annual revenues of the state, taxes of the affiliated regions, revenues from wars, tips, hair, the type of money used to pay salaries, the size, weight and type of money printed in the mint, and gifts.

Keywords: Anatolian Seljuks, Turkey, Mining, Mining Operations, Uses of Mines, Trade, Economy, Mint, Money, Jewellery, Inlay, Coppersmith, Professions.

ÖN SÖZ

Selçuklular 1040 yılında Gaznelilere karşı kazandıkları Dandanakan Zaferi ile Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Yönünü devamlı Anadolu'ya çeviren Selçuklular, Sultan Alpaslan önderliğinde 1071 yılında Muş'un Malazgirt Ovası'nda yapılan savaşta, Büyük Selçuklular Devleti, Bizans İmparatorluğu'nu ağır yenilgiye uğratmışlardır. Sultan Alpaslan tarafından görevlendirilen komutanlar merkeze bağlı kalmak şartıyla Türkiye'de kendi beyliklerini kurmuşlardır. Bu beyliklerin aksine Selçuklu hanedanından olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Anadolu'nun kaderini değiştirecek, devletin temellerini İznik'te atmıştır.

Tez konusu, Türkiye Selçuklu Devleti'nde maden ve maden işletmeciliğidir. Çalışmamız giriş bölümü ve üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Türklerin maden ile tanışmasından başlayarak madenlerin çıkartılması ve işlenmesinde ki evreleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın I. Bölümünde Anadolu'da maden rezervleri bulunan ve ekonomik kalkınmasında etkili olan; Konya, Kayseri, Kütahya, İzmir, Afyon, Kastamonu, Amasya, Bayburt, Gümüşhane, Erzincan, Elazığ, Ahlat ve Van gibi şehirlerin, maden rezervleri ve işletmeciliğinde kullanılan tekniklerden ayrıca Anadolu madenciliğinde ön plana çıkan meslekler üzerinde detaylı bilgiler sunacağız.

Çalışmamızın II. Bölümünde Anadolu Maden İşlemeciliğinde ulaşılan noktanın belirlenmesi amacıyla madenin kullanıldığı alanlardan bahsedeceğiz. Madenlerin günlük hayattaki yerini, askeri alandaki yerini, giyim kuşam alanındaki yerini, mimari alanındaki yerini ve süs eşyası gibi alanlardaki yerlerine değineceğiz.

Çalışmamızın III. Bölümünde Anadolu Selçuklu Devletinin İktisadi alanda Madenleri Kullanımından geniş ölçüde bahsedeceğiz. Ticaret başta olmak üzere; Pazar yerleri, sanayi, Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminde darp edilen sikkelere, bahşişlere, saçılara, çeyiz ve hediyelere değineceğiz.

Konunun belirlenmesinde ve tez eserin yazım aşamasında tecrübelerinden istifade etmiş olduğum tez danışmanım Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN Bey'e saygılarımı ve şükranlarımı sunar, sonsuz teşekkür ederim.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmamızda Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu coğrafyasına katkıları ve bölgenin yeraltı kaynaklarından hangi alanlarda faydalandığı, Anadolu'da işletilmekte olan madenlerin hangi madenler olduğu ve maden işlemeciliğinde nelere dikkat edildiği, bu madenlerden hangi amaçlarla faydalandığı, elde edilen ürünlerin neler olduğu, bölgenin ekonomik kalkınmasına ne gibi etkilerinin olduğu, elde etmiş oldukları ürünlerin günlük hayata, ekonomiye, ticarete, askeri alana, devletler arası ilişkilerde ki rolünün ne olduğuna, devletin refah seviyesine olan katkısını ortaya koymak amacıyla yapılacaktır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Maden ve Maden işletmeciliği hakkındaki çalışmalar yetersiz olması, bazı seyyahların bu şehirler de görüp anlattıkları bilgiler ışığında şehirlerde çıkartılan ve işletilen madenler hakkında günümüzde yeterli bilgi bulunmayan konular ele alınacaktır.

Özgün Değer

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında maden ve maden işlemeciliği ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Anadolu yeni Türk yurdu olmuş haliyle bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'nin maden ve maden işletmeciliği konusunda geniş kapsamlı bilgiler yer almamıştır. Anadolu coğrafyasında Türklerin yeni olması bölge kaynaklarının tekeline başka devletlere vermelerinde ilk dönem etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde Doğu Roma gibi bir devletle komşu olunması da bazı imkânların sınırlı kalmasına sebebiyet vermiştir. Bilindiği üzere Kuruluş Dönemi'nde bölgede gerçekleşen Haçlı Savaşları'da devleti yıpratmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti Yükselme Dönemi'ne girmesi ile etkin güç haline gelmiştir. Böylece sınırlar genişlemesiyle ve ekonomi ve ticaret gelişmeye başlamıştır. Bu durum beraberinde Anadolu'nun yeraltı kaynaklarını yerüstünde cazip bir şekilde kullanmayı doğurmuştur. Netice itibariyle Selçuklu sultanları devletin her köşesinde yatırım yaparak bölgesel olarak kendi kendine yetme ve fazla malların bölge dışına ihraç edilmesi sağlanarak ekonomiye ticari alanda katkıda bulunulmuştur. Anadolu'nun köprü görevi üstlenmesi nedeniyle ticari olarak bir dönem altın çağını yaşamıştır.

METERYAL VE YÖNTEM

Kaynaklar

Tez eserin hazırlık aşamasında ilk olarak alan ile ilgili bilgi veren ana kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Akabinde dönemin seyyahlarının eserlerine

başvurulmuştur. Ana kaynaklardan özgün bir şekilde faydalanan araştırma eserleri ikincil kaynak olarak kullanılmıştır. Ek olarak alan ile alakalı yazılmış Ansiklopediler, kitaplar, akademik tezler, akademik makaleler, sempozyum ve bildirilerden ve kataloglardan faydalanılmıştır. Ayrıca TTK Kütüphanesi başta olmak üzere birçok kütüphane kaynakları taranmıştır.

Menakıbü'l-Arifin (مناقب العارفين): Eserin müellifi Ahmet Eflaki, astronomi (Felekiyat) alanında çalışmalar yapmış olması sebebiyle kendisine “*Eflaki*” mahlası verilmiştir. Birçok yere seyahat düzenlemiş, Moğol İmparatoru Geyhatu'nun Konya'ya geldiği sırada kendisi de burada bulunmuş, Ulu Arif Çelebi'nin müridi olmuş ve kendisine “*Arifi*” mahlası verilmiştir. Ulu Arif Çelebi ile Konya'dan Azerbaycan'ın Sultaniye Şehrine İlhanlı Hükümdarı Olcayto'yu ziyarete gitmiştir. Gezi dönüşünde de Kütahya'ya uğramışlardır. Gezi esnasında Arif Çelebi hastalanmış ve vefat etmiştir. Daha sonra ise Arif Çelebinin oğlu Abid Çelebi ile birlikte Eratna Beyinin isteğiyle uç beylerinin yanına gitmişlerdir. Ulu Arif Çelebi'nin isteği ile başlamış olduğu “Ariflerin Menkıbeleri” adlı eseri 1318 yılında başlayıp 1358 yılında tamamlamıştır. (Eflaki, 1986) Arif Çelebi'nin ölümünün ardından sırasıyla Abid Çelebi'ye, Vacid, Şehzade ve Emir Adil Çelebilere bağlı kalmıştır. (Yazıcı, 1989) 1360 yılında ise Konya'da vefat etmiş ve türbesi buradadır. Eflaki'nin Ariflerin Menkıbeleri adlı eserinin yanı sıra dört adet gazeli vardır. (Eflaki, 1986)

Azimi Tarihi: Azimi (العظيمي) ya da İbnü'l Azimi adıyla bilinse de asıl adı Ebu Abdullah Muhammed b.Ali b.Muhammed b.Ahmed b.Nizar ya da Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b.Muhammed el-Azimi et-Tenuhi olarak kaynaklarda geçmiştir. (Sevim, Azimi, 1991) Arap Tenuh ailesine mensup olan Azimi Hicri 483 (1090-1091) yılında Halep'de doğmuştur. Azimi daha sonra Dimaşk'a gelmiş, burada övgü şiirleri yazmıştır. İbn Asakir ile birlikte fakih Nasrullah'tan hadis öğrenmiş ve tekrar Halep'e dönmüştür. Ara ara Dimaşk'a gitmiş burada yazdığı şiirlerden bazılarını İbn Asakir'e okumuştur. Dönemin ünlü Şafi fakih Tacü'l İslam Ebu Sa'd Abdülkerim Sem'ani (1113-1166) ile görüşmüştür. Ayrıca Halep medreselerinden birinde müderrislik yapmış olabileceği düşünülmektedir. (Azimi, 1988) Bu görüşün dayanağı ise İbn Asakir'in kendisinden bahsederken “*muallim*” olarak bahsetmesidir. İbnü'l Adim ise ondan bahsederken “*üstat*” olarak bahsetmiştir. Ayrıca dönemin ileri gelen emirleri içinde methiyeler yazmıştır. (Sevim, Azimi, 1991) Azimi tarihi adlı eserini, İmadüddin Zengi adına yazmıştır. Eseri insanlığın doğuşundan 1160 yılına kadar olan olayları kapsamaktadır. (Tokan, 2015) Eser Selçuklu tarihi konusunda geniş bilgiler vermiş olmasına rağmen çalışma konusuyla ilgili olarak yüzeysel bilgi vermiştir.

İbni Battuta Seyahatnamesi: Eserin müellifi Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, 1304'te Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur. Ailesi aslen Berberi asıllı olup, daha sonra Tanca'ya gelmişlerdir. (Tanci, 2010) 1325 yılında ilk kez hacca gitmek

için Tanca'dan ayrılmıştır. Daha sonrasında ise İslam dünyasını daha yakından tanımak maksadıyla Mısır, Suriye, Arap Yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Kuzey Türk İlleri, Orta Asya, Hindistan, Çin, Endülüs, Sudan ve daha birçok ülkeyi gezmiştir. (Tanci, 2010)1368 yılında Tamesna-Merrakeş kadılığı görevindeyken vefat etmiştir. Türklerin, Moğolların, Maldivlerin hükümdarları ile tanışmış ve birçok ülkede kadılık yapmıştır. Farsça ve Türkçe dillerine vakıf olması hasebiyle diplomatik görevler almıştır. İbn Batuta yapmış olduğu seyahatler neticesinde Morco Polo'yu geride bırakmıştır. Ayrıca seyahat ettiği ülkelerde gerek yapmış olduğu evlilikler gerekse yürütmüş olduğu sosyal hayat ve anılarını güvenilir birine yazdırmış olması eserinin güvenilirliğini arttırmıştır. Eserinde ülkelerin iktisadi, coğrafi, sosyal, etnolojik konularına yer vermiştir. Avrupa hariç dünyanın birçok yerini gezmiştir. (Aykut A. , 1999).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Eserin müellifi Evliya Çelebi b. Derviş Mehmet Zilli (Kütahya, 1611-Mısır, 1685) Seyyah ve yazardır. Kütahyalı Mehmet Zilli'nin oğludur. IV.Murat Döneminde saraya girmiştir. Orta Avrupa'dan Balkanlar'a Kırımdan Kafkasya'ya ve İran'a, İstanbul'dan Rumeliye Anadolu'ya Arap Yarımadasından Kuzey Afrikaya kadar olan coğrafyayı gezmiştir. Anıların, gezmiş olduğu coğrafyaları ve elde etmiş olduğu bilgileri seyahatname adlı eserde toplamıştır. (Çelebi, 2013)

El-Evami'rü'l-Ala'yye fî'l-umuri'l-Ala'yye (اوامر العلانية فى الامور العلانية): Eserin müellifi İbn Bibi, asıl adı Emir Nasıreddin Hüseyin b.Muhammed b.Ali er-Caferi el-Rugadi olup, kısaltılmış isimleri ise İbn'el Bibi el-Müneccime veya İbn Bibi'dir. Uzun yıllar Harzemşahlar devletinde görev almış, 1233-1234 yılları arasında da Anadolu'ya Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'ya gelmiştir. Burada devlet kademesinde çeşitli görevler almıştır. Gerek “*divan katipliği*” gerekse dönem dönem çeşitli bölgelere elçi olarak gönderilmiştir. 1272 yılında vefat etmiştir. Annesi Nişabur'da Şafi cemaat reisi Kemaleddin Simnani'nin kızı ve anne tarafından da meşhur fakih Muhammed b.Yahya'nın torunuydu. İbn'el-Müneccime lakabının kendisine verilmesinin sebebi ise dedesi tarafından kendisine Müneccimlikle ilgili bilgilerin öğretilmiş olmasıydı.

Farsça olarak kaleme aldığı “*El-Evami'rü'l-Ala'yye fî'l-umuri'l-Ala'yye*” adlı eseri en bilindik eseri olup iki ciltten oluşmaktadır. Eser, Tarih-i İbn Bibi ve Selçukname adlarıyla da anılmıştır. Eserin birinci cildi Moğallar'ın Bağdat valisi olan Alaaddin Ata Melik Cüveyni'ye ikinci cilt ise Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'a sunulmuştur. Yine Selçuklu tarihi ile ilgili olarak faydalanılan bir diğer kaynak ise Muhtasar Selçukname (Anadolu Selçuki Devleti Tarihi) adlı eseridir. Eserde tarihi olaylar birebir yaşayıp anlatılmıştır. Bu sebeple güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmiştir. (Bibi, El-Evami'rü'l-Ala'yye fî'l-umuri'l-Ala'yye Selçukname, 2014)

Divan-ü Lügat-it-Türk (ديوان لغات الترك) : Kaşgarlı Mahmud, eserinde kendisi ile ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir: “*Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki... Hüseyin oğlu Mahmud der ki...*” Bu sözden yola çıkılarak babasının Barsanlı Hüseyin İbni Muhammed Bey olarak kabul edilmiştir. Soyu kesin olarak bilinmemekle birlikte Balasagun’a dayandığı ve Yağma Türklerinden olduğu düşünülmektedir. 1008-1105 yılları arasında yaşamıştır. Divan-ü Lügat-it-Türk, 1072’de Bağdat’ta yazmaya başlamıştır. Eser Arapça yazılmış, Ansiklopedik sözlük niteliğinde yazılmıştır. Yine atasözü, deyim, tekerleme, dörtlük, şeklinde örnekler mevcuttur. Eserde hem halk dili hem de dönemin klasik yazı dilinden alıntı yapılmıştır. Eseri 1077’de tamamlamış ve Abbasi halifesine sunmuştur. (Mahmut, 2012) Eserde verilen Ansiklopedik bilgilerden tez eserimizde faydalandık bu sayede kullanım alanları ve araç-gereçler hakkında detaylı bilgi elde edip tez eserimizde kullandık.

El-Asaril-Bakiye ani’l-Kuruni Haliye (الآثار الباقية عن القرون الخالية): Eserin müellifi Ebu Reyhan el- Biruni’dir. Kaynaklarda Harezmli olması sebebiyle “*Birûni el-Hârizmî*” olarak da geçmektedir. Ayrıca kendisinin Türk olabileceği de kaynaklarda vurgulanmıştır. Kendisi Harzemşah Devleti’nin yıkılışının ardından Rey’e gelmiş ve burada “*El-Asaril-Bakiye ani’l-Kuruni Haliye*” adlı eserini yazmıştır. (Tümer, 1992) Biz bu çalışmada 2008 yılında Kahire’de, Mektebatu El-ttakafa Eldiniya matbaasından basılan baskısında yer verilen değerli ve renkli taşlar ile ilgili kısmını Arapça dil yeterliliğimiz ölçüsünde tercüme edip kullandık.

Müsameretü’l-Ahbar (مسامرة الاخبار): Eserin müellifi Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. İsminin sonundaki Aksarayı ibaresinden de anlaşılacağı üzere kendisi Aksaraylı’dır. Ayrıca eserinde Aksaray’da meydana gelen olayları detaylı bir şekilde anlatmış olması da bu görüşü desteklemektedir. Müsameretü’l Ahbar ve Müsayeretü’l Ahyar eseriyle tanınmıştır. (Kaya, 2006) Anadolu Selçuklu Sultanı II.Gıyaseddin Keyhüsrev’in ölümünün ardından gerçekleşmiş olan olayları anlatmış olması XIII. yy’ın birinci yarısında doğmuş olabileceğini göstermektedir. Eserlerinde ayet ve hadisleri deliller sunmuş olması ve Arapça şiirler ve sözlerden Arapçaya vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Hayatının yaklaşık 47 yılını birden çok devlet hizmetleriyle geçirmiştir. (Aksarayı, 2000) İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Agun Han döneminde Anadolu’daki İlhanlı hazinesine “*incü ve iktaların idaresi*”, naiblik, Danışmend ilinin yönetimi, gibi hizmetlerde bulunmuştur.

Mücirüddin Emirşah’ın ölümünün ardından (1301-1302) Gazan Han’ın, isteğiyle vakıflar yöneticiliği görevini ve akabinde Aksaray Kalesi muhafızlığı görevini yürütmüştür. (Aka, 1989) Anadolu’daki Müsameretü’l Ahbar adlı eserini Emir Timurtaş Noyan (1317-1327) adına yazmıştır. Eserde Anadolu’nun Moğol idaresi altındaki sürecini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Eser toplamda dört bölümden oluşmaktadır. Eserde Anadolu Selçuklu Devleti’nin anlatıldığı kısım üçüncü ve

dördüncü bölümde yer almaktadır. Aksarayı'nın ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 75-100 yaşlarında ölmüş olabileceği düşünülmektedir. (Aksarayı, 2000) Tezkire-i Aksarayı adı ile de bilinen eseri, İbn Bibi'nin el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-umuri'l-Ala'iyye eserinden sonra Anadolu Selçuklu Devleti ile ilgili olarak önemli bilgiler veren ikinci eser olmuştur. (Aka, 1989)

Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-emsar (مسالك الابر في ممالك): Eserin müellifi Şihabeddin B.Fazlullah El-Ömeri, soyu Hz. Ömer'e dayandığı için kendisine el-Ömeri denilmiştir. Kadı, Fakih, edebiyatçı ve sır kâtibidir. Hicri 700 yılında Şam şehrinde doğmuştur. Yazmış olduğu eserlerde şu yöntemi izlemiştir: Bir kişiden memleketi hakkında bilgiler alıp daha sonra bu bilgiye diğer bir kişiden aldığı bilgiye eşleştirip, güvenilir olup olmadığını teyit ettikten sonra güvenilir bilgi olarak kabul ediyordu. Eğer bir kişiden bilgi aldıysa bir süre o bilgiyi unutup daha sonra aynı konuyu tekrar aynı kişiye sorup eğer önceki söylediğiyle çelişmiyorsa o bilgiyi doğru bilgi olarak kabul edip eserine eklemiştir.

Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-emsar adlı eser; tarih, coğrafya, edebiyat, astronomi, tıp, sosyoloji ve daha birçok alanı kapsamaktadır. Eser h. VIII. yy'da yazılmış olup, Memlûklüler döneminde kaleme alınmış en önemli eser kabul edilmiştir. Eser, 27 cilt şeklinde Kahire'de basılmıştır. Eserin Türk tarihi ile ilgili bölümü ise 3. ciltte yer almıştır. (El-Ömer, 2014)

Marco Polo Seyahatnamesi: Eser 1295 yılında Morco Polo'nun isteğiyle hücre arkadaşı olan Rustichello tarafından yazılmıştır. Eser, Dünya'nın Harikalar Kitabı olarak adlandırılır. Eserin konusu; 1275 yılında Venedik'ten başlayıp, İpek Yolu üzerinden Orta Doğu, Ermenistan, Gürcistan, Anadolu ve İran üzerinden Türkistan, Hindistan ve Çine Kadar uzanan coğrafyayı kapsar. Biz bu çalışmamızda eserin birinci bölümü olan “Ortadoğu ve Türkmenler” kısmından faydalandık. Eserin bu bölümünde Anadolu'nun önemli şehirleri, geçim kaynakları, ticaret ağı, bölgede ihraç ve ithal edilen mallar, bölgenin maden yatakları hakkında ve dönemin ticaretinde hakim olan devletler hakkında kısmen bilgi sahibi olduk. (Polo, 2021)

Telif Eserler

Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Eser Osman Turan tarafından yazılmıştır. Bu çalışmada yazarın diğer eserlerinden de faydalanılmıştır. Bu eserler: *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* adlı eseri başta olmak üzere, *Selçuklu Kervansarayları*, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, *Türkler Anadolu'da*, adlı eserleridir. Kaynak eserlerde dönemin ekonomik kaynakları ve kültürel hayata ne şekilde yansımış olduğuna dair verilen bilgiler detaylı bir şekilde incelenerek tez eserde kullanılmıştır. Ayrıca dönemin Sultanlarının yapmış oldukları fetih ve gazaların halk ve diğer devletlere olan yansımalarının neler olduğu bilgisine de ulaşılmıştır. Eserlerde ağırlıklı olarak siyasi

tarih ve teşkilat tarihi üzerinde bilgiler olsa da kısmen de olsa çalışmada kullanılmıştır. (Turan O. , Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, 1958)

Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Eser, Bahaeddin Ögel tarafından kaleme alınmış olup, en eski dönemden itibaren Türklerin kültürel hayatının yanı sıra, siyasi durumu, askeri teçhizat yönünden ve iktisadi yönden Türklerin gelişmişlik düzeyleri ve daha birçok yönden bize bilgi vermektedir. Bu çalışmamızda yazarın, *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Giyecek ve Süsleme (Göktürklerden Osmanlılara) V, Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Ordu, Ordugah ve Otağ-Devlet, Ordu ve Aile Disiplininin Temelleri, (Hunlardan Osmanlılara) VII*, adlı eserlerinden de faydalanılmıştır. Eserlerin birbirinin devamı ve konunun detaylandırılmış olması araştırmamıza olumlu katkılar sağlamıştır. Ayrıca dönemin kullanılan madeni eserleri ve Türk kültüründeki yerinin anlaşılması açısından da kaynak eserler detaylı bilgi vermiştir.

Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları: Kaynak eser Özkan İzgi tarafından kaleme alınmış olup, eserde Orta Asya Kültürü detaylı bir şekilde verilmiştir. Çalışmamızda yazarın *Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uygurlar ve Çin Elçisi Wang Yen-T'nin Uygur Seyahatnamesi* adlı eserlerinden de faydalandık ve ilgi çekici bilgiler ile tez eserimizi zenginleştirdik.

Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri: İbrahim Hakkı Uzunçarşılı tarafından kaleme alınan kaynak eserde özellikle beylikler dönemi ile ilgili detaylı bilgiler verilmiş olması tez eserimize önemli katkılar sağlamıştır. Yazarın diğer eserlerinden de çalışmamızda faydalandık. *Sivas Kayseri ve Dolaylarında Eratna Devleti ve Ondört ve Onbeşinci Asırda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi* adlı eserleri bunlardandır.

Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar: Faruk Sümer tarafından kaleme alınan kaynak eser Anadolu maden rezervleri, halkın madenleri kullanma alanları, madenlerin ticari hayattaki yansımaları gibi konularda tez eserimize önemli katkılar sağlamıştır. Tez eserimizde yazarın *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, adlı çalışmasından da faydalandık.

Selçuklu Çağında Türkiye'de İç ve Dış Ticaret: Yaşar Bedirhan tarafından kaleme alınan eser Anadolu Selçuklu Devletinin iktisadi alanları üzerinde detaylı bilgi sunmaktadır. Ayrıca eser Anadolu'nun maden potansiyeli ve ekonomiye yansımaları gibi konular üzerinde de detaylı bilgiler sunmaktadır. Yaşar Bedirhan adlı yazarın kaleme aldığı diğer çalışmalarından da eserimizde faydalandık. Zeki Atçeken ve Yaşar Bedirhan *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarih*, Yaşar Bedirhan & Naime Süder, *İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Madenler ve Maden İşletmeciliği*, Yaşar Bedirhan, *Milletler Arası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları*, Yaşar Bedirhan & Emre Erdem, *Alaaddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin*

İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları ile Olan Siyasi, İktisadi ve Ekonomik İlişkileri, Yaşar Bedirhan & Onur Aydın, Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Sivas Hayat ve Ticaretin Gelişmesine Katkısı Bağlamında Selçuklular Zamanında Sivas Şehrinin Yeri ve Önemi, adlı çalışmalar bunlardandır.



GİRİŞ

1.Maden nedir?

Maden kelimesinin sözlükte “bir yerde ikamet etmek yerleşmek” gibi anlamlara gelmektedir. Kelime “adn” kökünden türeyerek mekan ismi olan “maden” şeklini almıştır. Maden kelimesinin bir diğer anlamı ise “bir şeyin kökünün bulunduğu yer, ocak, rezerv” anlamıdır. Toplumsal kullanımda ise bu kelime yeraltında bulunan, topraktan bağımsız olarak iktisadi değere sahip olan maddelere ya da onların bulundukları yere verilen isimdir. (Aktan, 2003)

İnsanlığın madenlerle ilk tanışması “Maden Devri” ile başlamıştır. Madenlerle tanışıldıktan sonra günlük hayatta bu madenler kullanılmaya başlanmıştır. Türkler maden çağına ne zaman? Hangi madenle girmişlerdir? Maden kullanımında nelere dikkat etmişlerdir? Sırasıyla yine hangi madenleri işlemişler ve bu madenleri hangi sahalarda kullanmışlar? Sorularını kısaca cevaplayacağız.

2.Eski Türklerde maden?

Türklerin yaşamış oldukları Orta Asya coğrafyasının iklim şartları tarıma uygun değildir. Bölge iklimi toprakların tarıma elverişsiz olması ve bölgede yaşayan insanlar üzerinde doğal olarak etkili olmuştur. Bir de buna stratejik konum ve bölgenin yeraltı kaynakları bakımından zengin olması eklenince Eski Türkler kadın erkek asker anlayışıyla yoğrulmuş ve savaşçı bir kimlik kazanmışlardır. Ayrıca önemli ticaret güzergâhlarının bu bölgeden geçiyor olması da bu duruma etki etmiştir.

Elde edilen bulgulara göre Türkler madenleri sırasıyla altın, bakır, tunç, demir, şeklinde işlemesi kolay olandan zor olana doğru işlemişlerdir. Altının doğada az bulunması ve dolayısıyla değerli bir maden olması alternatif bir maden olan, Eski Türklerin yaşamış oldukları coğrafya da bol miktarda bulunan bakır madeni rezervlerine olan talebi arttırmıştır. Orta Asya’da bakır maden yatakları, Semerkant, Fergana, Nemcan başta olmak üzere oldukça büyük rezervlerdir. Bölgede bulunan bakır madeninde 1000’den fazla işçi çalışmakta, elde edilen madenler hem ham madde olarak hem de mamul madde olarak diğer bölgelere ticareti sağlanmıştır. (Şeşen, 2001)

Bakırdan, günlük hayatta kullanılan kap-kacaklar, tencere, kazan, tabak, çanak, bıçak, büz, tel, süs eşyaları; küpe, yüzük, vs. yapılmıştır. (Kafesoğlu, 2010) Askeri alanda; bakır ok uçları, mızraklar vs. yapılmıştır. Ayrıca bakır paralar bastırılmıştır, (Şeşen, 2001) bastırılan bu paralara “*kara yarmuk*” adı verilmiştir. (Durmuş, 2016)

Bakır madeninin akabinde tunç (bronz) elde edilmiş ve bakıra göre sağlamlığı fazla olması sebebiyle yaygın olarak Eski Türkler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Tunçtan yapılan araç-gereçlerden bazıları şöyledir: Tırpanlar, delikli baltalar, kılıç kuşağı plakaları, teçhizatlar, at koşum takımları, kopçalar, düğmeler, (Grousset, 2006) ok uçları, damgalar, ateş böceği başlı yuvarlak ve kısa kılıçlar, bıçaklar, turna ağzı şeklinde baltalar, çift kuş şeklinde yapılmış eşyalar; gerdanlıklar, aynalar, kavanozlar, kap-kacaklar, heykeller ve kazılarda çıkan eşyalar sayılabilir. (Sarıtaş, 2010)

Altın madeni ise Orta Asya’da ilk kez “Androva Kültürü” (M.Ö. 2000-900) döneminde ortaya çıkmıştır. (Kafesoğlu, 2010) Bu dönemde Ural-Altay dağları merkez olmak üzere Kafkasya, Tibet, Türkistan ve Zarafşan’da altın rezervleri bulunmaktaydı. (Durmuş, 2016) Yine bu dönemde altın rezervine sahip olan diğer bölgeler şöyledir: Dekkan, Fergana, İlak, Şelci, Uşrusene, Esbere’de altın yataklarına sahiptir. Çıkarılan altınlar yine aynı yerde işletilmiştir. (Durmuş, 2016)

İskitlere ait olan kurgan kazılarında; altından yapılmış süs eşyaları, altın diadumlar, başlıklar, gerdanlıklar, bilezik, küpe, yüzük ve kolyeler (Durmuş,1993) ve altın kadehler (Rawlinson, 1941) bulunmuştur. Yine kazılarda; ok, yay, kılıç, vb. silahlar ve altın kaplamalı eyer örtüleri; altın ile süslenmiş kılıç kayışları, at takımları, altın kaplamalı kemerler ve kıymetli taşlarla süslü eşyalar bulunmuştur.

Özellikle silah yapımında ileri bir medeniyet olan Avarlar yapmış oldukları savaş araç gereçlerinin üzerini altın ve gümüş gibi değerli madenlerle süslemişlerdir. Ayrıca yaşadıkları bölgede altın madeni yataklarının bulunması, onların kuyumculuk ve altın işlemeciliğinde önemli bir yere sahip olmalarını sağlamıştır. (Günel, 2006) Yine Tamgaçlara ait bölgelerde de altın rezervleri mevcut olup, bu altınların büyüklüğü koçbaşı şeklinde olup kap-kacak yapımında kullanılmıştır. (Şeşen, 2001)

Eski Türk toplumlarında, yapılan kazılar neticesinde VIII-IX yy’da gümüş madeni işlemeciliğine başlandığı kabul edilmiştir. (Baykara, 2001) Bu dönemde önemli gümüş madeni rezervleri: Maveräünnehir bölgesinde Şaş ve Şelci’nin yanı sıra İlak, Vahan, Esbere, Fergane, Uşrusene, Eban, Kuhek Dağı, Harluh, Kuran, Yemkan ve Taraz yolu güzergahında gümüş madeni rezervleri mevcuttu. (Şeşen, 2001) Bu dönemde sadece bu bölgelerde değil, Yemen, Kuzey İran, Afganistan, Fas, Herat ’ın kuzey doğusunda Nehcir’de gümüş madeni rezervleri mevcuttu ve işletiliyordu. (Durmuş, 2016)

Gümüş madeni günlük hayatta; kap-kacak, kulplu-kulpsuz maşrapalar vs. yapımının yanında süs eşyası yapımında da kullanılmıştır. Ayrıca değerli bir maden olması sebebiyle ticarete takas ürün olarak tercih edilmiştir. Yine gümüşten “*satir*” ve “*yarmuk*” adı verilen paralar bastırılmıştır. (Koca, 2002)

Türk tarihinde önemli bir yer edinen demirin ilk olarak ne zaman Türkler tarafından kullanıldığı bilinmemekle birlikte Orta Asya demir rezervi yönünden yüksek bir potansiyele sahipti. Bilindiği üzere demir medeni direkt olarak kullanılamayıp işlendikten sonra kullanılabilirdi. Hal böyle iken kömür madenine olan ihtiyaç artmış ve bu ihtiyaç yine aynı coğrafyadan tedarik edilmiştir.

Eski Türklerde demir madenine maddi ve manevi anlamlar yüklenmiş adeta kültürün önemli bir parçası olmuştur. Bu durumun en güzel örneği ise Milli destanlarımızdır. Bu destanlardan en bilineni ise “*Ergenekon Destanı*” dır. Destanda:

“Bir baskın sonucunda hayatta kalan iki erkek ve iki kadın Ergenekon ovasına yerleşerek dört yüzyıl boyunca bu ovada hayatlarını sürdürürler. Nüfusun artmasıyla birlikte kendilerine daha geniş bir yer aramaya karar verirler. O esnada bir bozkurtun dolaştığını görürler ve onu takip ederler. Bozkurt dar bir delikten geçer ve ovadan çıkar. Bu onların bölgeden çıkmaları için bir fikir oluşturur ve demir dağı eritip bu deliği genişleterek ovadan çıkmaya karar verirler. İlk iş olarak yetmiş at ve öküzün derisinden körük yapıp, odun ve kömürde kullanarak demir dağı eritip 21 Mart günü Ergenekon ovasından çıkarlar.” (Ögel, 2001)

O günden itibaren 21 Mart günü “*Nevruz Bayramı*” olarak, örs üzerinde demir döverek ve danslar edilerek çeşitli etkinliklerle birlikte kutlanır. Ayrıca 21 Mart günü Türklerin Milli takvimleri olan 12 Hayvanlı Türk Takvimi ve Sultan Melihsah’a sunulan Celali Takviminde takvim başlangıcı olarak kabul edilmiştir. (Baykara, 2001) Yine Ergenekon Destanı bize Türklerin demir madeni işlemeciliğindeki yetkinliğini de göstermesi açısından önemlidir.

Her ne kadar demirin Türkler tarafından ilk olarak ne zaman işletilmeye başlandığı bilinmese de M.Ö. V-IV yıllarında Minusink bölgesi ve Altay çevresinde demir işlemeciliğinin gelişmiş olduğu elde edilen buluntulardan anlaşılmıştır. (Kurat, 2019) İbrahim Kafesoğlu M.Ö. 1400’lerde Altayların batısında bol miktarda demir elde edildiğini söylemiştir ve Kafesoğlu’na göre: “*Tarihi vesikalara dayanarak bu eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer kabul etmekte zaruret vardır.*” (Kafesoğlu, 2010) Netice itibariyle Türkler demiri ilk dönemlerden itibaren kullanmış ve bu alanda ustalaşmışlardır.

Türklerde demirciliğin gelişmesinde elbette bölgenin demir maden rezervinin yüksekliği etkili olmuştur. Türkler için demir o kadar önemlidir ki, demircilik mesleği tanrının bir hediyesi olarak kabul edilir ve demirci insanüstü bir varlık hatta hükümdarlık ile eşdeğer tutulmuştur. (Kurat, 2019)

Divan-ı Lügati’t Türk’te Türklerin günlük hayatta demir ile ilgili kullandıkları kavramlar, şunlardır:

Temür arqı: Demir artığı ya da işlem sonrası geriye kalan demir parçaları için söylenir,

Basu: demir sopa manasına gelir.

Başaq: ok ya da kargının ucuna geçirilen sivri demir anlamına gelir,

Boqırsı: saban demiri, tarım aleti olarak kullanılır,

çiğ: demir çivi manasına gelir. İki ekleme noktası arasındaki ze'yle ve Zırhın üzerindeki donanımlar da bu biçimde anlatılır.

Temür suwda çökdi: demirin suya bırakıldığında dibe çökmesini anlatmak için söylenir.

Temür isidi: demir ısındı,

Kesgük: köpeğin boynuna takılan demir tasma,

Temürlük: Demir eritildiği yere verilen isimdir.

Temürlüg: demire sahip olan kişi için kullanılan bir tabirdir.

Tiş: saban demiri için kullanılmış bir tabirdir. (Mahmut, 2012)

Altay Bölgesi, başta olmak üzere Güney Sibiry, Yenisey Bölgesi, Hazar Denizi'nin doğusu ve Doğu Türkistan demir rezervinin yüksek olduğu bölgelerden bazılarıdır. Bu rezervlere ek olarak Tuba Nehri, Sayan Dağları, Baykal Gölü'nün doğusu Aşağı Volga, bölgelerinde demir işlendiğine dair buluntulara rastlanmıştır. (Durmuş, 2016)

Demir işletilerek elde edilen ürünler arasında; halka delikli üzengiler, (Ögel, 2014)at gemleri, kemer tokaları, hançer, balta, miğfer, (İlgen, 1999)kılıç, kalkan, kesici ve delici savaş aletleri, ok uçları, (Sarıtış, 2010) bıçak, kap kacak, kazan, sac ayağı, demir karyola, çadır direkleri, çivi, çeşitli tarım aletleri, çekiç, (Bedirhan & Süder, 2022) bu ürünlerdendir. İşlemiş oldukları bu ürünleri ticarette de kullanmıştır.

Özellikle İpek Yolu gibi önemli bir Ticaret Yolu güzargahında bulunmaları yapılan ticaretlerden önemli derecede kar elde etmelerini sağlamıştır. Ayrıca yapılan bu ticaretlerde sadece ürünler değil ustalarda ihraç edilmiştir. Yine bu ürünlerden komşu ülke hükümdar ve elçilerine hediyeler vermişlerdir. Bu sayede Türk maden işleme kültürü geniş alanlara yayılma imkanı bulmuştur.

Demir işlemeciliğinde önemli bir yere sahip olan Göktürk Devleti zamanında birçok ülke ile ticari ve siyasi ilişkilerde bulunulmuştur. Örnek verecek olursak, 538

yılına ait bir vesikada Batı Göktürk Devletine, Bizans tarafından elçi gönderilen Zemer khas'a Sağdiana'da demir aletler satılmıştır. (Sarıtaş, 2010)

Eski Türk Devletlerinde demire verilen önem diğer bütün madenlerden fazla olmuştur. Eski Türklerde demir ve demirci kutsal kabul ediliyordu. Hatta demirci dinsel bir önem de taşımaktaydı. Demirci ve Şaman birbirine benzetilip kutsal kabul ediliyordu. Demirci nasıl demire hükmedip, ona istediği şekli verebiliyorsa Şamanda hükmetmek zorundaydı. Demircilik nasıl babadan oğula geçiyor; herkes demirci olamıyorsa Şamanlıkta aynı şekilde soya dayanıyordu. Şaman kötü ruhları davula vurarak uzaklaştırıyor demirci ise örs ile demiri döverek kötü ruhları kovuyor inancı hakimdi. Aynı şekilde demirci ve şaman ateşe de hükmetmek zorundaydılar. Şaman kötü ruhları uzaklaştırmak, fal bakmak, içsel arınmayı sağlamak, demirci ise demire istediği şekli verebilmek için ateşe hükmetmek zorundaydı. (Çeribaş, 2007)

Ayrıca demircinin korunması için Şamanlar tarafından dualar edilmiştir. Şaman tarafından edilen dualardan biri şöyledir:

“Yakut ulusuna, kudretli demirciler göndererek lütufta bulunan Kıtay-Baksı-Toyon'a saygı göstereceğim. Eğer demirci hastalanırsa, bir inek kesip, kurban olarak ona sunacağım. Kurbanın ciğerleri ile böbreklerini demircinin ocağına gömeceğim.” (Ögel, 2014) diye dua etmiştir.

Bilindiği üzere demir madeni oldukça sert bir yapıya sahiptir. Altın, gümüş ve bakıra göre işlemesi oldukça zordur. Hal böyle iken demiri işlemek için çeliğe ihtiyaç duyulmuştur. Eski Türkler, diğer birçok madene ev sahipliği yapan Altay dağlarından yumuşak ve sert olmak üzere farklı türde çelik rezervlerini işlemeye başlamışlardır. Bu dönemde en çok çeliğe Orta Asya, Hindistan, Sırlanka, Fergana, Merv, İran, Herat bölgelerinde rastlanmıştır. Dönem kaynaklarında ayrıca Yemen, Şalınçak, Onugug dağlarında da çelik rezervleri olduğundan bahsedilmiştir. (Durmuş, 2016)

Eski Türkler tarafından kullanılan bir diğer maden ise tuz olmuştur. Yaygın olarak kullanılan tuz madeni “*tuzçı*” adı verilen kişilerce çıkartılıp işletilmekteydi. Tuzun en eski dönemde bizce en dikkat çeken kullanım alanı sağlık alanı olmuş, bu da tuza verilen önemi arttırmıştır. Tuzun sağlık alanında kullanımı her dönem devam etmiş olup, günümüzde de popülerliğini korumaktadır. Gerek Türkiye de gerekse yakın sınır komşularımız olan Azerbaycan ve Nahçıvan'da da sağlık amaçlı kullanılan tuz mağaraları mevcuttur.

İşlemecilikte ileri bir medeniyet olan eski Türk toplumlarında özellikle süsleme alanında kullanılan madenlerden biride yeşim taşı olmuştur. Bir inanışa göre: Eski Türk toplumları savaş araç-gereçleri olan kılıçlarını, atlarının eyerlerini ve kemerlerini bu taşla süsledikleri takdirde savaşı kazanacaklarına inanırlardı. Bu taş firuze taşından daha sert olmakla birlikte süt beyazı bir görüntüye sahipti. Bu taş

seller yardımıyla Türk diyarı olan, Su vadisine getirilirdi. Bu taşların ana kaynak bölgesi ise Ahma merkezli Kaş ve Karakaş vadileriydi. (Şeşen, 2001)

Ünlü İslam coğrafyacılarından olan Ebu Reyhan el-Biruni, *el-Asaril el-Bakiye* adlı eserinde; Türk ülkelerinde bir dağda lacivert taşı, belahş, beycazik taşı bulunduğundan bahsetmiştir.(Türkistan'ın doğusu olduğu düşünülmektedir.) Eserde ayrıca Margan nehrinden lacivert taşı, belahş, firuze ve daha birçok kıymetli taşların çıkartıldığından ve Horasan ve civar bölgelere ihracından bahsetmiştir. (el-Biruni, 2008)

Yine Tibet yakınlarındaki, Bedehşah'da lacivert taşı, (Barthold, 2017) Keruh'ta kurşun ve diğer birçok maden yatakları mevcuttu. (Durmuş, 2016) Yemen de bulunan Sana şehrinde ise akik madeni yatakları aktif olarak işletilmekteydi.

Bu dönemde maden işletmeciliğinde önemli bir yere sahip olan civa madeni, madenlerin diğer yabancı madenlerden ayrılması ve hazırlanması, altın madenin “*malgama*” amacıyla (Şeşen, 2001) ve gümüş madeninin çıkartılmasında cıvaya ihtiyaç duyulmuştur. (Fadlan, 2010)

3.Maden İşletmeciliğinde ön plana çıkan Türk Toplamları hangileridir?

3.1. İskitler (Sakalar)

M.Ö. VII-IV. yüzyıllar arasında Azak Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada yaşamış olan İskitler kaynaklarda “*atlı okçular*” ve “*ok atarak savaşanlar*” şeklinde bahsedilmiştir. Ayrıca “*Saka*” kelimesinin de “*yay*” anlamına gelmesi savaşçı bir medeniyet olduklarını gösterir. (Göksu, 2017)

Sakalar savaşçı bir medeniyet olmalarının yanı sıra savaş araç-gereçleri yapımında da oldukça mahir ustalardı. Yapılan kazılar sonucu elde edilen bulgular madenlerden silah yaptıklarını; kemik, demir ve bronzdan yapılmış ok uçları, kılıçlar, kamalar, altın kaplamalı ve kemikten yapılmış kabzalar, (Ahmetbeyoğlu, 2017) mızraklar ve bıçaklar yapmışlardır. Ayrıca savaşlarda; savaş başlıkları, kılıç kayışları, koltuk altlarını koruyan parçalar giymişler ve bunları altın süslerle bezemişlerdir. (Erden, 2017) Yine atları içinde yapmış oldukları, at koşum takımları ve eyerlerde özellikle bakır madeni olmak üzere çeşitli madenleri kullanmışlardır. (Durmuş,2002)

Yapmış oldukları bu ürünler üzerinde öncüsü oldukları “*hayvan üslubu*” sanatını uygulayarak adeta eserlere imzalarını bıraktıkları görülmüştür. (Ahmetbeyoğlu, 2017) Sadece silah değil daha birçok alanda madenlerden faydalanmışlardır. Özellikle kuyumculukta hayli ileri bir medeniyet olmuşlardır.

Kuyumculuk alanında yapılmış sanat eserlerinden bizce en önemlisi, M.Ö. V. yy'da yapılmış olan ve Kazakistan'daki esik kurganında yapılan kazılarda ortaya çıkan altın işlemeciliğinde ki becerilerini ortaya koyan yaklaşık 5000 eserden biri olan *“çizmesinden başlığına, kemerinden kılıcına kadar” saf altından yapılmış, bir İskit prensine ait olduğu düşünülen bu elbiseye “Altın Elbiseli Adam”* adı verilmiştir. (Çelik, 2010)

3.2.Hunlar

Hunların yaşamış olduğu coğrafya maden yatakları yönünden zengin bir bölgedir. Bölgede bulunan Altay Dağları, Köymen ve Ordos bölgeleri rezerv yönünden zengin bölgelerdir. (Çelik M. , 2010) Hunlar birçok madeni bu sayede işleme imkanı bulmuştur. İşlenen ürünler arasında günlük hayatta kullanılan ürünlerin yanı sıra askeri ve ticari alanlarda kullanılan ürünler de yapılmıştır.

Özellikle Avrupa Hunları askeri alanda kullanmak amacıyla teçhizatlar yapmışlardır. Kullanım fazlasını ise İpek Yolu ve diğer ticaret yolları vasıtasıyla komşu ülkelere ihraç etmişlerdir. Avrupa Hunları tarafından yapılan oklar; farklı boyutlarda, üç kenarlı, baklava biçimli, çivi sitilinde, yassı uçlu, başları demir ve kemik gibi sert maddelerden yapılıyor, kılıçları ise; birbirinden güzel taşlarla süslüydü. Ayrıca hançer, mızrak, kargı, kement, demir miğferler ve zırhlarda yaygın olarak kullanılan savaş aletlerindendi. (Ahmetbeyoğlu, 2017)Hunlar yaptıkları savaşların yakın mesafeli olanlarında kılıçlar, mızraklar ve zincir zırhlar kullanmış; uzak mesafeli savaşlarda ise ok ve yay kullanmayı tercih etmişlerdir. (Ögel, 1981)

Asya Hunlarına ait önemli madeni buluntular ise şöyledir; hayvan mücadele sahnelerini temsil eden plakalar, aplikler (elbiseler için kullanılır.), âlemler, çakılar, bıçaklar, baltalar, kazma, zincir, kaşık, süs eşyaları, kaplar, hançer, kemer tokaları, diskler, düğmeler, hayvan figürleri, iğneler, (Çelik, 2010) bronz rozetler, uçları tunçtan yapılmış cilalı bastonlar, tunç kazan, demir ok uçları, altın ve gümüş tokalar, vs. dir. (Ahmetbeyoğlu, 2017)

Hunlar tarafından kullanılan diğer eşyalar ise şöyledir: kemeler, kemer tokaları, kemer kancaları, bronz halkalar, bronz kemer süsleri, elbiseler, küpeler, madalyonlar, bakır süs eşyaları, altın çiçek tabakalar, altın süs eşyaları; dikdörtgen biçimli metal takılar, başlık süsü, başlarına takılan taç, gerdanlık, kolye, küpe, bilezik, yüzük vardır. Süslemelerde ise hayvan üslubu işlemler yer almıştır. Ürünler üzerinde “S” şeklinde bükülmüş karşılıklı simetrik şekilde yapılmış hayvan tasvirlerine yer verilmiştir. (Sarıtaş, 2010)

3.3. Göktürkler

Göktürklerin yaşamış olduğu Altay Dağları'nın etekleri maden yönünden zengin bir bölgedir. Bölgenin zenginliğinin yanı sıra maden kaynaklarını işlemeyi de

biliyorlardı. Bunun en güzel örneği ise Ergenekon Destanı'dır. Destanda demirin eritilmesinden ve demirin dövülmesinden bahsedilmiştir. Yine Göktürklerle ilgili olarak Juan-Juanların demircileri olmaları da Göktürklerin demir işlemede mahir olduklarını göstermiştir. (Yıldırım, 2014)

Göktürklerin işlemiş oldukları ürünlerin en meşhuru Horasan ve komşu ülkelere ihraç ettikleri, “*demir levhalar*”, “*karaçori*” ve “*bilga tekini*” adını verdikleri savaş aletleridir. (Togan, 1970) Bu aletlere ek olarak kın, mızrak, savaş baltası, miğfer, kama, bıçak, örgülü zırh, yatay- dikey levhalı zırhlar, pul zırhlar, kolçak, dizsek, altın ve gümüş işlemeli, zırhlı gömlekler, kullanılmıştır. Yine atlar için de zırhlar yapmışlardır.

Askeri teçhizat dışında çeşitli madeni eşyalar yapmışlardır. Bunlar arasında altından yapılmış; taht, altın güğüm ve ibrikler, altın kaplamalı direkler, altın işlemeli yastıklar, gümüşten yapılmış; gümüş sahanlar, gümüş tepsiler, gümüş heykelcikler ve gümüş direkler, (İzgi, Ankara) bunlardan bazılarıdır.

3.4.Uygurlar

Türk toplumları madencilik alanında zamanla kendilerini daha çok geliştirmişler ve bu gelişimi eserlerine yansıtmışlardır. Ayrıca Uygurlar döneminde yerleşik hayata geçmeleri de sanat konusunda ilerlemelerini sağlamıştır.

Uygur sanatındaki bu gelişmeyi, Wang Yen-te: “*Onlar akıllı ve çalışkan, altın, gümüş, demir ve mermer gibi madenleri işleyerek onlardan silah ve ziynet eşyası yaparlardı.*” (Gömeç, 1997) şeklinde bahsetmiştir. T'o-to ise şöyle ifade etmiştir: “*Uygurlar zeki, zanaatkâr ve dayanıklılar, altın, gümüş, bakır ve demir gibi birçok madeni işleyerek pek çok eşya yapmışlardır.*” (Almas, 2010)

Dönemin seyyahları Uygurların altın, gümüş, demirden kap-kacak yaptıklarını, yeşim taşına çok güzel işlediklerini söylemişlerdir.

“*Temür Bey'in sarayında altından bir ağacın var olduğunu, ağacın meyvelerinin ise yakut, zümrüt, gibi değerli taşlardan seçilip, dallarının üzerinde altından yapılmış kuşların kondurulmuş.*” olduğunu dile getirmişlerdir. (Gömeç, 1997)

Çin elçisi Wang Yen-T'nin Uygur Seyahatnamesinde anlatılan;

“*Aslan Han memleketine dönmeden önce (23 Temmuz-21 Ağustos 982) bir Kitan elçisinin geldiğinden haberdar edildi. Elçinin yaban tavşanı gibi bir dudağı vardı. Bunu gümüş bir yaprakla örtüyordu.*” (İzgi,1989) Bu örnek bize eski Türkler de gümüşün hayatın her alanında kullanılagelen bir maden olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Uygurların yaşamış oldukları Karabalasagun bölgesinde yapılan kazılarda elde edilen buluntular arasında; demir işlemede kullanılan tezgahlar, madenlerden

yapılmış araç-gereçler, demirin çıkartılıp işlendiğine dair bulgular; silahlar, tarım araç gereçleri, sayılabilir. (Almas, 2010) Uygular ayrıca ticari alanda da etkin konumda olmuş özellikle Çin ile yapılan ticarete takas usulü ve kumaş paralar kullanmışlardır. İhraç ettikleri ürünler arasında medeni araç gereçler, değerli taşlar, farklı türde tuzlar, kürk, Hint yağı, tahıl, at, deve sayılabilir. (Golden, 2013)

Uygurların Maniheizm dinini benimsemeleri her ne kadar onların savaşçı kimliklerini olumsuz etkilemiş olsa da savaş araç-gereçleri yapımı, Orta Asya’da yayılmaya devam etmiştir. Askeri kemerler, zırhlar, silahlar, tulgalar, alpelerin yemin törenlerinde kullandıkları altın ve gümüş kadehler bu eserlerden bazılarıdır. (İzgi, Ankara)

3.5. Avarlar

Çin kaynaklarına göre “*Juan-Juanlar*” olarak adlandırılan Avarlar, altıncı yüzyılın ikinci yarısında (552) İdil Nehri’nin batısından gelerek Karadeniz’in kuzeyi, Balkanlar ve Pannonia bölgesinde hakimiyet kurmuşlardır. Avarlar bölgede hakim güç olmalarının yanı sıra bölgenin maden kaynaklarından faydalanmayı ihmal etmemişlerdir. Altay bölgesinde yaşayan Türkleri demir işçileri olarak görmüşlerdir. (Kurat, 2019)

Bölgede 521 yılında kurulmuş olan Göktürk Devleti’ni tanımayıp kendilerinden aşağı görmüşlerdir. Bunun en güzel örneği ise; Bumin Kağan’ın Juan-Juan reisinin kızını istediğinde “*Benim demir işlerimde çalışan sizler nasıl olurda böyle bir istekte bulunma cesaretini gösterirsiniz?*” (Ögel, 2014) cevabını vermesidir.

Avarlar, maden işlemeciliğinde oldukça gelişmiş bir uygarlıktır. Yapmış oldukları araç gereçleri süslemişler ve diğerlerinden farklı olarak “*kakmacılık*” sanatında da ilerleme kaydetmişlerdir. Yapmış oldukları demir üzengilerin üzerini kakmacılık tekniğiyle; altın ve gümüş gibi değerli madenler ile süslemişlerdir. Bölgede bol miktarda bulunan altın ve gümüş madenlerini ayrıca kuyumculuk alanında kullanmışlardır. (Günel, 2006)

Avar Kralı’nın kızıl altından yapılmış büyük bir tahtı vardır. (Şeşen, 2001) Avarlara ait eserler üzerinde hayvan motiflerinin kullanıldığı; altın, gümüş, bronzdan yapılmış kemerler, tokalar, plakaları, metal elbise süsleri, altın, gümüş gibi değerli taşlardan yapılmış takılar, çeşitli araç-gereçler ve silahlar bulunmuştur.

Macaristan Ulusal Müzesinde Nagyszentmiklas altın hazinesi olarak sergilenen; 23 parçadan oluşan meyve tabağı, altın tabak, sürahi, boğa başlı kaplar, zırhlı ve kesik baş taşıyan bir süvari yine insan kaçıran Garuda (Budizmde efsane kartal), tasvirleri yer almıştır. (Çelik, 2010) Avarlar yaşamış oldukları bölgelerden elde ettikleri diğer bir maden ise Transilvanya’dan çıkartılan tuz madenleri olmuştur.

805 yılında Bulgarların son vermesiyle birlikte Avarlar'a ait bölgelerin maden zenginliği ve diğer kaynakları Bulgarlara geçmiştir. (Sinor, 2003)

3.6.Bulgarlar

Bulgarlarda diğer birçok Türk toplumu gibi savaşta, savaş araç gereçleri yapımında ve kuyumculukta oldukça mahir bir medeniyettir. Kazılar neticesinde elde edilen buluntular arasında; altın kemerler, gümüş yüzük ve bilezikler çeşitli taşlarla süslenmiştir. Özellikle Sarkel Kalesi buluntuları Bulgarların kuyumculuk alanındaki başarısını göstermesi açısından önemlidir. (Çelik M. , 2010)

Ayrıca Bulgarlar gümüş madeninden paralar yaparak bunları kendi işlerinde ticarete ve daha birçok alanda kullanmışlardır. Saçılarda bunların bir örneğidir. İbn Fadlan Seyahatnamesinde Bulgar hükümdarının elçiler üzerine saçtığı gümüş saçılardan şöyle bahseder:

“Elçilik görevi için gittiğimiz Bulgar diyarında Hükümdar kaldığı yere yaklaşınca bizi karşılayarak. Yeninde bulunan dirhemleri (gümüş para), üzerimize saçtı. Bizim için kubbeli çadırlar kurdu.” Bu saç geleneği sadece hükümdarlar tarafından yapılmaz, hükümdar eşleride saçılar saçarlardır. (Fadlan, 2010)

Ayrıca Bizans İmparatoru I. Nikophores (802-811)'in kafatasını gümüş ile kaplatıp şarap kupası yapmışlardır. (Ahmetbeyoğlu, 2017) Gümüşü gerek para olarak gerekse süsleme ve kaplamalarda kullanmaları aklımıza bölgenin gümüş maden rezervine sahip olduğu ve ekonomik düzeyde ise orta seviyelerde olduğunu göstermektedir. Bu durumun sebepleri arasında Bulgar devletinin ikiye ayrılmış olmasının etkisi muhtemeldir.

3.7.Kırgızlar

840 yılı itibariyle kaynaklarda kendilerinden bahsedilmeye başlanmış olan Kırgız ulusu, Sibiry, Orta Asya ve Altay bölgesinin ticari egemenliğini kontrolleri altında tutmaya çabalamıştır. Bu sayede hem Kürk Yolu hem de döneminin meşhur ticaret yolu olan İpek Yolu'nu kontrol altına alıp iktisadi yönden güçlerini arttırmayı hedeflemişlerdir. (İzgi, 1986) Kırgızların bulundukları coğrafya, maden yönünden zengin bir coğrafyadır. Kırgızlarda bu madenleri kullanarak çeşitli ürünler ortaya koymuşlardır. Altın, gümüş, demir, kalay gibi madenlerden günlük hayat başta olmak üzere çeşitli alanlarda kullanmak üzere araç-gereçler yapmışlardır.

Demiri silah yapımında, kesici ve delici alet yapımında, tarım alanında özellikle saban yapımında, araç gereçleri birbirlerine monte etmek için çivi yapımında, orak, kürek, kılıç balta, kabza ve daha birçok araç gereç yapımında kullanırlardı. Demire ve demirciye büyük saygı gösterirlerdi. (Bedirhan & Süder, 2022)

Kırgız hükümdarı Manas savaş öncesi demircisine uğrar; kılıçlarını biletir, silahlarının tamir ve bakımını yaptırır, daha sonra savaşa giderdi. Ayrıca Manas demircisini çağırmak için bir saygı ibaresi olan Darkan (Tarkan) kelimesini kullanır, bu isimle seslenirdi. Bu kişiler vergi vermez ve ceza almazlardı. (Ögel, 2014)

Kırgızların maden işlemeciliğinde ve madenleri kullanımları ile ilgili Manas Destanında şöyle bahsedilmiştir:

“Hilalli altın tuğ, altından yapılmış altın tahttan indi. Babası, Batır Doğan Er Manas, saf çelikten yapılmış kılıcını yakaladı, sapından çekip kınından çıkardı. Demir tabanlı üzengiye basmadan atına zıplayıp bindi. Altın saplı cilalı kamçısı ile Temir Han, önüne leğeni koydular, elini yüzünü yıkadı. Altın küpe kulağında kaynatası, ben Yakup övülmeye değer bana iyi gelin olacak gibi Kanıkoy adlı bir kızın varmış. Söyleneni yaptılar sağ kapıdaki dört çora altın sikke alıp getirdi. Sol kapıdaki dört kişi altın-gümüş akçeleri getirip Manas’a verdiler. Bakır tabağa koyunuz. Akçayı önüne koyunuz köknardan derin tabut yaptırdı; iç yüzünü altınla, dış yüzünü de gümüşle kapladılar. Manası tabuta koydular. Bakmurun gibi yiğidin “Ayışığı altın kızıl tuğ” gelir. Ak-kulaya vurunuz, alaca eğer minderini koyunuz! Altın kemeri takınız! Aralarına girelim aracılık edelim. Altın mühür bastırdı, direği altın olan ak çadırının kapısına indi. Alıp vardı gümüş sikkeyi, altın nal ile bakır mih dövdi mü demir cebeyi aramasaydı şimdi kılıcı, dövmeseydi cebeyi altın kayış çektirip, bakır zincirli, bakır halka, şeklinde destanda madeni araç gereçler ve kullanılan madenler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Kırgız ulusu hakkında verilen bilgiler bu örneklerle de sınırlı kalmamıştır. Kırgızlar kullanıp işledikleri ve değerli gördükleri bu madenlerin isimlerini çocuklarına vermişlerdir. “Altın Ay” ve “Temir Han” gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Kırgızların bir diğer özellikleri ise savaşlarda zafer kazandıklarında sadece silahları ve demirleri almalarıdır. Bu özellikleriyle diğer Türk topluluklarından ayrılmaktadırlar. (Gülensoy, 2002)

Ayrıca destanda geçen, “gümüş dilli altın yanaklı kopuzum...” ifadesi Bahaeddin Ögel hocamızın, “kapuzun altın ve gümüş madenleriyle kaplı olması fikrini” desteklemektedir. Kırgızların maden sanatında ileri bir medeniyet olmaları ve bölgenin geniş maden rezervlerine sahip olması da bu görüşü destekler. (Ögel, 2000)

3.8.Hazarlar

Hazarlar Hun İmparatorluğu’na bağlı olarak bir süre yaşamışlardır. Bu durum Göktürk Devleti’nin İdil Boyu üzerindeki etkisinin kalkmasına kadar devam etmiştir. Bağımsızlıklarını kazanan Hazarlar kısa sürede sınırlarını genişletmişlerdir. İdil Nehri başta olmak üzere, Yayık, Don ve Kuban Nehri havzasına kadar egemenlikleri altına almışlardır. (Kurat, 2019)

Hazarlar diğer birçok Türk medeniyeti gibi maden işlemeciliğinde ileri bir medeniyetti. Bunun en güzel göstergesi ise Prenses Çiçek'in çeyizi olmuştur. Prensesin götürmüş olduğu çeyizde; ev eşyaları, işlemeli elbiseler, altın ve gümüşten yapılmış kupalar ve daha birçok eşya Bizans İmparatorluğu ailesinin ve halkının hayranlığını kazanmıştır. (Taşağıl, 1998)

Hazarlar demirden de çeşitli araç-gereçler yapmışlardır. Bunlardan biride her biri iki arşın uzunluğunda olan kazıklardır. Hükümdar sefer sırasında bir yerde konakladığı esnada askerler ellerinde taşıdıkları demir kazıklarla hükümdarın otağının etrafını çevirerek hükümdarı dışardan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı korurlardı.

Yine mimari alanında da madenlerden faydalanmışlardır. Kapı sütunlarında bakırla kaplı demirler, kaleler arasında set yapımında demir kazanlar ve kepçeler kullanmışlardır. Ayrıca her bir sacayağı üzerinde dört kazan yer almıştır. (Şeşen, 2001) Hazarlar savaş araç-gereçleri yapımında başarılı olmuşlardır. Özellikle kılıçları Ruslar arasında yaygın olarak kullanılmıştır. (Kitapçı, 2013)

4.Eski Türklerde Madenlerin Çıkartılması ve İşlenmesi

İskitler Dinyeper bataklıklarından çıkarmış oldukları demiri kil ve taş kalıplarda işlemişlerdir.1939 yılına ait ev kazılarında birinde duvar üzerinde kare biçiminde demir ocağı ve demir eritmede kullanılmış olması muhtemel içerisinde ağaç kömürü bulunan çukurlara rastlanılmıştır. (Erden, 2017)

Uygurların yaşamış olduğu coğrafya maden kaynakları bakımından oldukça zengindir. Uygur halkı bölgenin kendilerine sunduğu imkanlardan mümkün olduğunca faydalanmıştır. Beşbalık şehrinin kuzeyindeki dağlık alanlardan amonyak elde edilmiştir. Dağın eteğinde amonyak imal edebilmek için işçiler onca zahmet çekerdi. Ayaklarına özellikle tahtadan yapılmış ayakkabılar giyerlerdi. Bunun sebebi ise ayakkabının taban kısmı deriden yapılmış olursa tabanları yanabilirdi. Dağın eteğinde mavi çamur bulunan bir yer vardı. Bu çamur mağara dışına çıkarıldığı an muhtemelen havanın etkisiyle kumtaşına dönüşürdü. Bölgeden elde edilen amonyak derilerin tabaklanmasında kullanılırdı. (İzgi,1986)

Kırgızlara ait olan bölgelerden her yağmur sonrası demir filizleri aşındırma sonucunda yüzeyde görülmeye başlardı. Bu sayede ekstra bir çaba harcamadan demir elde edilmiş olunur ve bu demirler çeşitli araç-gereçlerin yapımında kullanılırdı. (Gömeç, 1997)

Eski Türklerde maden elde etmede kullanılan bir diğer yöntem ise nehirlerin geçtikleri güzergah boyunca madenleri taşımasıydı. Bu nehirlerden biri olan Ceyhun Nehri, altın dağını geçerken buradaki altınları nehir güzergâhı boyunca sürüklüyordu.

Ceyhun Nehri'nin Bahşu kolu yakınında bulunan Vahad Köyü'nün halkı koç derilerini suların üstüne bırakır, deriler kum ve altınla dolunca ardından bir kişi nehre iner ve derileri sudan alırdı ve güneşin altına sererlerdi. Deriler kuruduktan sonra kırmızı, saf ve çok kaliteli altınlar elde edilmiş olurdu. (Durmuş, 2016) Huttal vadilerinde bulunan altın tozları, Vahan ile Tibet arasında akan sellerin ve nehirlerin yataklarında birikirdi. (Şeşen, 2001)

Hindistan coğrafyasında ise altın elde etme yöntemi biraz daha farklıydı. Hindistan'ın geniş çöllerle kaplı bir alan olması bölgede çok fazla karınca olmasına sebep olmuştur. Bu çöl karıncaları yeri kazarak kumları yukarı atarlardı. Karıncaların atmış oldukları bu kumların içerisi altınla dolar, bunu fırsat bilen Hint halkı kumlar arasındaki altınları almak için günün en sıcak saatini bekleyip karıncaların sıcaktan gölgeye kaçtıkları esnada altın aramaya giderler, buldukları altınları çuvala koyduktan sonra hiç zaman kaybetmeden bölgeden uzaklaşırlardı. Sebebi ise insan kokusunu alan karıncaların kovalamasından korkmalarıydı. (Rawlinson G. , 1941)

Kimeklerin yaşadığı bölgenin sahilinde deniz coştığı ve dalgalar büyüdüğü zaman altın tozları karaya vururdu. Komşu illerde yaşayan Türk halkları gelip altın tozları çıkarıp toplar ardından su ile güzelce temizleyip ve ayıkladıktan sonra altın tozlarını civa ile birleştirir ardından, sığır gübresinden yapılan kalıplara dökerlerdi. Bu sayede bol miktarda altın tozu toplanmış olurlardı. (Şeşen, 2001)

Gümüş işlenirken “*köyde*” denilen ocaklar kullanılırdı. Bu ocaklarda gümüş önce eritilir ardından süzülürdü. (Durmuş, Türk Kültür Tarihine Giriş, 2016) Gümüşün eriyip suya çökmesi sonucu altın ve gümüş birbirlerinden ayrılmış olurdu. (Kaşgarlı Mahmut, 2012)

Demir madenin işlenmesinde ise körük ve kömür kullanılmıştır. Körüğü kullanırken ilk iş olarak körüğün sağ kolunu çekerek, içine hava doldurulur ardından çekilen kolu yavaşça itmeye başlanır, ardından aynı işlem körüğün sol tarafı için yapılır ve alevler kor ateş halini alırdı. Bu sayede demiri eritebilecek kıvama gelirdi. Ateşin rengini alan demir örs ile dövülerek istenilen şekil verilirdi. Demir işlemede demire istenilen kıvamın verilmesi de oldukça çaba gerektiren bir işti. Önce demir tavında dövülmeli sonrada suyunun ayarlı bir şekilde verilmesi gerekliydi. (Çevik, 2015)

Demirin eritilip, süzüldüğü yere “*temürlük*” denirdi. En eski dönemlerden itibaren demiri işleme tekniği olarak “*dövme*” ve “*dökme*” teknikleri kullanılmış olup, dökme tekniği, yumuşatma ve sert darbelere karşı dayanıksız olduğu için savaş teçhizatı yapımında çelikle birlikte kullanılmıştır. (Durmuş, 2016)

I.BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ’NİN HÜKÜMRANLIĞI SÜRESİNCE ANADOLU MADEN REZERVLERİ

I.1.Türkiye Selçuklu Devleti’nin Şap Madeni Rezervleri

Şap madeni dokuma endüstrisi başta olmak üzere ilaç yapımında, altın ve gümüşün parlatılmasında, boyacılıkta ve dericilikte kullanılmıştır. (Acun, 2010) Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre şap; damla damla akan bir su halinde olup hemen donarak taş halini alan bir maden türüydü. (Bakır, 2006) Şapın kalitesini belirleyen etken ise parçaların büyüklüğü ve topraksız olmasına bağlanmıştır. Ayrıca şap madeni suya karşı muhafaza edildiği müddetçe bozulmayan bir özelliğe sahiptir. (Polat, 1992)



Görsel- 1: Şap

Şap madeni en eski dönemlerden itibaren dokumacılık alanında ve dericilik alanında (Koca, 1996) kullanılmış olup özellikle Batı Avrupa’nın vazgeçilmezi olmuştur. Yeteri kadar şapa sahip olmayan Avrupa bu ihtiyacını doğudan karşılamış ve bu durum güçlü bir şap ticaret ağının oluşmasını sağlamıştır. Avrupa şap ihtiyacını özellikle Anadolu’dan ve Mısır’dan sağlamıştır.

Anadolu’da çıkartılan Şap madenleri kalite itibariyle Mısır ve diğer komşu devletlerden daha kaliteliydi. Bu sebeple Avrupalı tüccarlar tarafından oldukça itibar görmüş ve tercih edilmiştir. Anadolu’da bu dönemde en meşhur şap rezervi Şebinkarahisar ve Kütahya’da bulunuyordu. (Sümer, 1985) Başka bir görüşe göre ise; Mısır şap fiyatlarının Anadolu’dan daha pahalı olmasıdır. Mısır şapın bir kantarını (44.9 kg), 5,5-5 dinara satmakta bu durum ise Anadolu’ya yönelmeye sebep oluyordu. (Polat, 1992)

Şebinkarahisar-Giresun yolu üzerinde bulunan pembe renkli kayalardan elde edilen şap, En eski devirlerden itibaren dünyanın en iyi şapı olarak kabul görmüş ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir. (Bizans İmparatorluğunun egemenliği altında kaldığı süre boyunca işletilip işletilmediği hakkındaki deliller yeterli değildir.) (Acun, 2010)



Görsel- 2: Pembe şap

Şebinkarahisar şaplarının bir diğer özelliği ise kırmızı şap olmasıdır. Bu şaplar genellikle ihtiyaç fazlası durumda ihraç edilirdi. Bu şapın kullanım alanları kuyumcular tarafından gümüş beyazlatmak ve hekimler tarafından yaraların tedavisinde de kullanılırdı. Avrupalılar bu şapa “*harsar*” adını vermişlerdir. Şebinkarahisar’da çıkartılan şaplar Erzincan’da ve ülkenin diğer şehirlerinde kumaş ve halı dokuma iplerinin boyanmasında kullanılarak bölgenin dokuma sanayine büyük katkı sağlamıştır. Pegoletti’nin kayıtlarında Şebinkarahisar’da yılda 14.000 kantar (790.202 kg) şap üretildiği bilgisi verilmiştir. (Bedirhan, 2023)



Görsel- 3: Kırmızı şap

Şebinkarahisar ve Kütahya’da bulunan şap madeni, İtalya başta olmak üzere birçok ülkeye ihraç edilmiştir. XIII. yy ortalarından itibaren Anadolu şaplarının işletilmesi, Konya’da bulunan biri Venedik diğeri Cenevizli olan iki tüccar tarafından gerçekleştirilmiştir. (Turan, 1997)

El-Ömeri, Gümüşsaray bölgesinde de şap madeninin çıkartıldığını ve şapın ticareti yapılarak bölgeye yeni malların getirildiğini eserinde belirtmiştir. (Cahen, 1979) Karahisar ve Kütahya’dan elde edilen şaplar daha çok Batı Avrupa’ya ihraç edilmiştir. Bu durumun en büyük sebebi Anadolu’da şap yerine farklı boyalar kullanılıyor olmasıdır. Anadolu şaplarının tekeli XV. Yüzyıl ortalarına kadar Ceneviz ve Venediklilerin tekelinde olmuştur. (Doğan, 2018)

Uzunçarşılı’nın verdiği bilgiye göre: Anadolu’da en çok şap Foça ve Karahisar’da çıkartılıyordu. Foça’da çıkartılan şap 1275 yılı itibariyle Zaccario ailesi tarafından işletilmeye başlanmış olup, beylikler döneminde de aynen devam etmiştir. (Nuroğlu, 2004) Foça ve Karahisar şapından sonra Ulubat ve Kütahya şapları Anadolu şapında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu şaplar Ceneviz ve Floransalıların tekelinde bulunmuş, ticaretini sağlamışlardır. Saruhanoğulları Beyliği zamanında yine Cenevizliler tarafından şap madenleri işletiliyor ve vergisini Saruhan Beyliği alıyordu. Osmanlıda da durum aynı şekilde devam etmiştir. (Uzunçarşılı, 1969) Ayrıca Danişmendoğulları döneminde Anadolu Şehirlerinden Sivas’ta şap maden rezervleri bulunmakta ve dokuma sanayi alanında kullanılmaktaydı. (Çetin, 2016)

Ulubat’ta çıkartılan şaplar Bursa güzergahından, Kütahya şapı Menderes üzerinden Balat Limanı’na ya da tercihe göre Antalya Limanı’na, Şebinkarahisar şapı, Giresun Limanı’na getiriliyordu. XIV yüzyılda Kütahya ve Şebinkarahisar’dan yılda 14.000 kantar şap elde ediliyordu. (Polat, 1992) Pegoletti’nin verdiği bilgiye göre ise bu rakam sadece Şebinkarahisar’dan bir yılda elde ediliyordu. (Bedirhan,

2023) Elde edilen şapın büyük bir kısmı birinci derecede kaliteye sahipti. Foça ve Ulubat'dan ise yıllık 20.000 kantar şap çıkartılmakta ve oldukça kaliteliydi. (Polat, 1992)

1275 yılında Bizans toprağı olan Foça'da (İzmir) şap rezervi bulunup işlemeye açılmıştır. Bu sayede Cenevizliler fiyatlarda düzenleme ve iyileştirmeler yapmış Trabzon ve diğer limanlar vasıtasıyla ticaretini yapmışlardır. (Tekin, 2012) Bu dönemde İzmir Körfezi'nin kuzeyinden çıkartılan şap büyük bir kazanç kaynağı olmuştur. Manuel Zeccaria şap sayesinde büyük kazanç elde etmiştir. Foça'da çıkarılan şap ile rekabet eden Karadeniz sahilindeki şap madenleri Manuel Zeccaria'nın girişimleriyle imparator tarafından yasaklanmıştır. Bu durum üzerine Cenevizliler Karadeniz'e girip şap yüklü Yunan gemisini zapt etmişlerdir. Her ne kadar suçluları cezalandırılrsa da 1304 yılında Bizans'a bağılı olmayan Karadeniz sahillerindeki bütün madenlerden ithalat serbestliğı sağlanmıştır. Zeccaria ailesi ise uzun süre şap madenini ellerinde bulundurmuşlardır. 1298 yılında 650 kental şapı 1.500.0000 liraya satmışlardır. (Heyd, 1975)

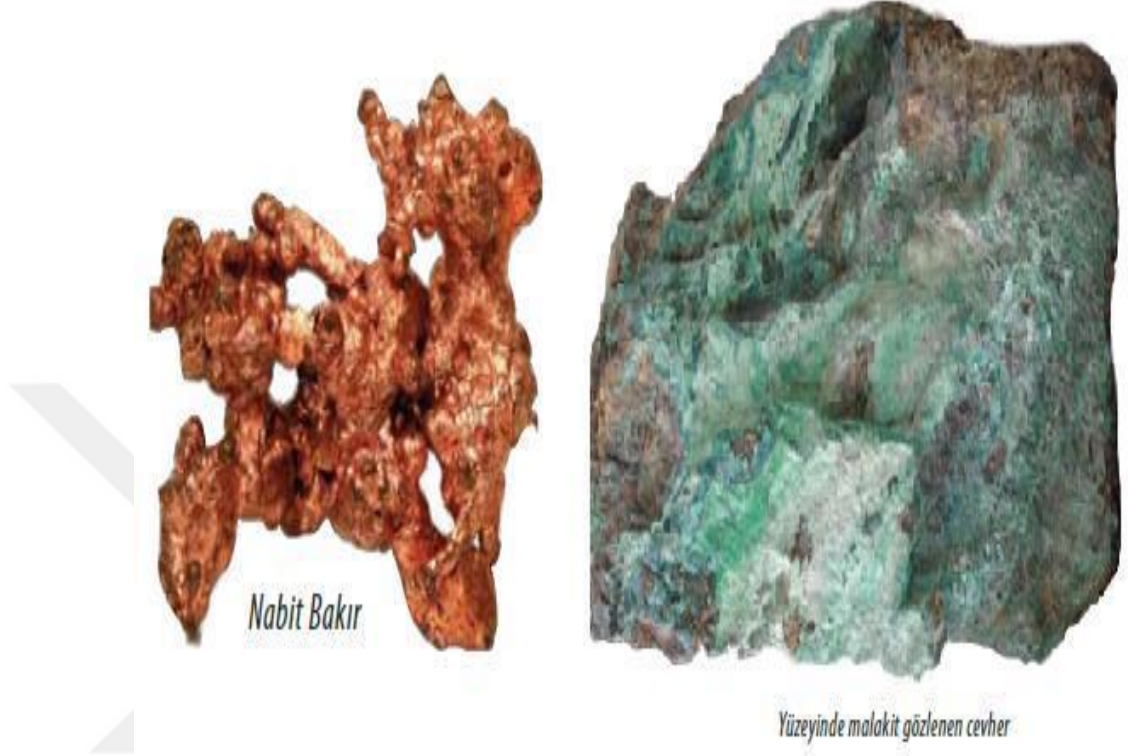
Anadolu'da çıkarılan şap madeni ilk dönem Cenovalıların tekelinde ticareti yapılmıştır. Bu şaplar Franklar tarafından satın alınmıştır. Halep'te satılan şapın ise bölgede şap rezervi olmadığı için Sivas'tan sağlanıp pazarı yapılmıştır. (Cahen, 1979) Konya şehrinde de birçok Frank tüccar bulunmaktaydı. Bu tüccarlardan Cenevizli Nicola ve Venedikli Bonafatius Malendino isimli tüccarlar bölgenin şap tekeliğini ellerinde bulundurmakla birlikte fiyatları da istedikleri gibi değiştirebiliyorlardı. Örneğin şapın fiyatı 15 altın (besants) ise 50 altına çıkartabiliyorlardı. (Turan, 1958)

1.2.Türkiye Selçuklu Devleti'nin Bakır Madeni Rezervleri

Anadolu'da bakır madeni işlemeciliğı Asur Ticaret kolonileri Çağı'nın öncesine dayanır. Kolonilerin Anadolu'ya geldikleri dönemlerde Anadolu'da bol miktarda bakır rezervi bulunmakta ve işletilmekteydi.(Sever, 1994) V. yy'ın sonlarına doğru Ağrı ve Kağızman bölgesinde çıkartılan bakır madeni uzun yıllar işletilmiş hatta Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. 951 yılında Arap coğrafyacılarından El-İştahri Muş bölgesinde, Siirt'in 46 km doğusunda bulunan Madenköy'ün zengin bakır rezervlerine sahip olduğundan bahsetmiştir.

Yine Arap coğrafyacılarından El-Mukaddesi, X.yy'da Amid (Diyarbakır)-Bitlis hattı üzerindeki yol güzergahından bahsederken "Maden" adlı bir yerden bahsetmiş aynı şekilde Evliya Çelebi eserinde Siirt'ten sonra Maden bölgesinden geçtiğini ve bölgede bol miktarda bakır rezervi olduğundan eserinde bahsetmiştir. El-Mukaddesi'nin eserinde bahsettiğı bir diğer bölge ise Meyyafarkin (Silvan) ile Muş arasındaki "Bakır" adı verilen bölge olmuştur. X.yy'da bakır madeni yönünden

zengin olduğundan bahsedilen bir diğer bölge ise Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Murgul, bakır maden rezervi olmuştur. (Belli & Kayaoğlu, 1993)



Görsel- 4: Bakır

Bakırın birçok alanda kullanımını artırmak amacıyla çeşitli karışımlar neticesinde yeni ürünler ortaya konulmuştur. Bu ürünlerden ilki bakır ve kalayın karışımı neticesinde elde edilen tunçtur. Tuncun (bronz) elde edilmesiyle maden sanatında önemli bir ilerleme sağlanmıştır. Tuncun bakırdan daha sert olması ve erimiş haldeyken kabarcıklar oluşturması, döküm işlerinde öncelik sağlamıştır.

Bakırdan elde edilen bir diğer alaşım ise bakır ve çinkonun karışımından elde edilen “*pirinç*” olmuştur. Sarı ve parlak renkli olan pirinç içerisinde bulunan çinko oranının değiştirilmesiyle istenilen düzeye getirilebilmektedir. Çinko oranı arttıkça pirinç daha çok beyazlamakta ve parlaklığı azalmaktadır. Pirinçte en az bronz kadar sert ve sağlam olmasının yanı sıra “*tavlama*” işlemi yapılmadan işlenemezdi. (Eruz, 1993)

Maden (Ergani) de çıkartılan bakır cevheri Doğu, Güneydoğu ve Kuzey Suriye bölgelerinin bakır ihtiyacını karşılamasının yanında Artuklu Beyleri tarafından da teşvik edilmiştir. Artuklu Beyleri'nden Emir Hüsamettin Timurtaş

(1122-1164), 1147 yılında Maden'den bakır satın almış ve bu bakırdan kendi adına ilk Artuklu sikkelerini kestirmiştir. (Belli & Kayaoğlu, 1993)

Zülkarneyn Kal'ası olarak bilinen Ergani bakır madeni 1222/1223 yıllarında keşfedilmiştir. (Azimi, 1988) Bölgeden çıkarılan bakır madeni her türlü sanat eserinin yapımında kullanılmış ve elde edilen bakır mamuller Musul ve Şam bölgelerine gönderilmiştir. (Lombard, 2020)

Diyarbakır bakır maden ocakları çeşitli araç-gereçlerin yapımında kullanılmış olmasının yanı sıra Hani'den çıkartılan demir madeni ile birlikte tarım araç gereçleri, silah sanayi ve gemi yapım alanında kullanılmak amacıyla Mısır, Suriye ve Irak'a ihraç edilmiştir. (Turan, 2001)

Erzincan'da bakır madeni çıkartılmıştır. Erzincan'da çıkartılan bakır madeni aynı zamanda işletilmiştir. (Sümer, 1985) atölyelerde işlenen bakır ürünler arasında; mutfak araç-gereçleri, lambalar (Güçlüay, 1999), "*beysüs*" adı verilen şamdanlar hatta ayaklı şamdanlar imal edilmiştir. İmal edilen ürünler yerli ve yabancı tüccarlar vasıtasıyla iç ve dış pazarda yerlerini almışlardır. (Batuta, 1971)

Candaroğulları döneminde Kastamonu yöresinde bakır ve demir maden rezervleri bulunmaktaydı ve ihracatı yapılmaktaydı. Bu sayede ekonomik anlamda güçlenmişlerdir. (Uzunçarşılı, 1969) Kastamonu'da çıkartılan bakıra "*bakır küras*" adı verilmiştir. Kastamonu yöresinin bakır maden rezervi ağırlıklı olarak *Küre* bulunmaktadır. Küre de çıkarılan bakır madeni beylikler arasında mücadelelere sebep olmuş, Osmanlı Padişahı Sultan II. Murat döneminde 1424 yılında bölgedeki bakır ocaklarının işletilmesi Osmanlıya geçmiş ve büyük bir ekonomik başarı sağlanmıştır. Küre'de çıkartılan bakır madeni genellikle sosyal hayatta kullanılmış, nadiren askeri alanda kullanıldığı da olmuştur. (Belli & Kayaoğlu, 1993)

Halep'te Cevşen Dağı'nın eteklerinde ve Diyarbakır Hani'de bakır madenini rezervleri vardır. (Güçlüay, 1999) Ayrıca Sivas'ta bakır madeni rezervleri mevcut olmakla birlikte işlenerek silah ve gündelik eşya yapımında faydalanılmıştır. (Demir & Yeşilyurt, 2016)

I.3.Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kalay Madeni Rezervleri

Anadolu'ya kalay İlk Çağ'da Asur ticaret kolonileri vasıtasıyla getiriliyor ve çok yüksek fiyatlara satılıyordu. Yerli krallar tüccarın getirmiş oldukları ticaret mallarından %5 gümrük vergisi uygulaması kalay için geçerli değildir. Kalaydan %2-%3 nispetinde vergi alınmıştır. Ayrıca kalayın Anadolu dışına çıkarılması yasağı getirilmiştir.(Sever, 1994)



Görsel- 5: Kalay madeni.

Kalayın işlenmesi kolay bir maden olması kullanım alanını önemli ölçüde arttırmıştır. Ayrıca kalayı önemli yapan sadece işlenmesinin kolaylığı değildir. Bakırın günlük hayatta kullanılması kalaya olan rağbeti arttırmıştır. Bakır mutfak eşyaları; kap-kacak, tencere, lenger, bardak, bakraç, kazan, güğüm vs. günlük hayatta sık kullanılması korozyona uğramasına sebep olmuştur. Korozyonun olumsuz etkilerinden kurtulmak amacıyla kalaydan faydalanılmıştır. Bakır ürünlerin üzerine açık gri renkli kalayla bir tür lehim işlemi yapılmasına “*kalaylama*” adı verilmiştir. Bu işlem sayesinde bakır oksitlenmesi ve bakır zehirlenmelerinin önüne geçilmiştir. Kalaylama işleriyle uğraşan kişilere “*kalaycı*” adı verilirdi. Kalaycı dükkanları genellikle bakırcı atölyelerine ve bakırcı çarşılarına yakın ya da yan yana olurdu. Yine köy köy gezen, seyyar kalaycılarda vardı.

Kalaylama işleminde üç aşama vardır. Birinci aşama Kalay yapılacak ürünün tavllanması aşamasıdır. Bu aşamanın amacı daha önce kullanılmış olan ürün ateşe tutularak, yüzeyinde biriken kir ve yağ kalıntılarını arındırmaktır. İkinci aşama kalay yapılacak eşyanın kumlama yöntemi ile temizlenmesi aşamasıdır. Üçüncü aşama ise eşyanın kalaylanması aşamasıdır. Kalay yapılan bir eşyanın ömrü 6 aydır. Sonrasında tekrar kalaylanması gerekirdi. (Subaşı & Kalay, 2016)



Görsel-6:Bakır kalaylama işlemi.



Görsel-7: Kalaylama işlemi öncesi ve sonrası.

I.3.Türkiye Selçuklu Devletinin Gümüş Madeni Rezervleri



Görsel-8: Gümüş

Sahabeden İbn Mesud müteşabih ayetleri açıklarken Duhan suresi 44/45. ayetinde geçen المهل kelimesiyle anlatılmak istenenin “erimiş gümüş” olup, birazda altınla karıştırılmış olduğunu söylemiştir. (Çalışkan, 2022)

Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig adlı eserinde gümüşün değerini şu sözlerle açıklamıştır:

“Gümüş ve sırmalar ile hazinesi dolsun; düşman boyun eğsin ve kargaşalık ortadan kalsın. Perişan olan gönülleri bu gümüş huzura kavuşturur; eğilmeyen başları bu gümüş eğer. Gümüş madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur.” (Yusuf Has Hacıp, 1985)

Anadolu’da gümüş madeni çok eski dönemlerden itibaren çıkartılıp işletilmekteydi. Babillerin “gümüş dağları” adını verdiği Toros Dağları önemli bir gümüş madeni yatağıydı. Bu önemini daha sonrada devam ettirmiştir. (Gordlevskiy,

2015) Türkiye Selçuklu Devleti döneminde de Kilikya (Alanya'dan başlayıp, Toros dağlarına kadar uzanan bölgeye verilen isimdir.), Toroslarında bulunan Bulgar Madin şehri gümüş madenleri ile meşhur bir bölgeydi. Bölgeden elde edilen gümüş Fenikeliler tarafından işletilip, Mısır'a gönderilmiştir. (Lombard, 2020)

Anadolu'da Sivas, (Demir & Yeşilyurt, 2016) Ulukışla (Gümüşhane), Gümüş Hacı Köyü (Amasya), Kütahya, (Doğan, 2018) Sarız (Kayseri), Büyük Gümüşgün ve Küçük Gümüşgün Köyleri (Kayseri) gümüş madeni rezervlerinin mevcut olduğu düşünülen bölgelerdendir. (Sümer, 1985)

El-Ömeri'nin verdiği bilgiye göre: Kümişşehir'de bir gümüş maden rezervi mevcuttu. Şeyh Haydar Uryana göre ise gümüş Lüla (Gümüşhane) şehriden çıkartılmaktaydı. (El-Ömer, 2014) Yine (Turan, 1997) Gümüşsaray bölgesinde kaliteli gümüşler çıkartılmakta, çıkarılan yerin ulaşımı kolay, saf, filizleri az ve düşük maliyetlidir. (El-Ömer, 2014) Marco Polo Seyahatnamesinde, Trabzon-Tebriz hattı üzerinde bulunan Bayburt şehrinin gümüş madenleriyle meşhur bir şehir olduğundan bahsetmiştir. Yine Marco Polo Erzurum'dan geçtiği sırada bölgede gümüş madenin çıkartıldığını ve bu sayede ekonominin canlı olduğunu belirtmiştir (Polo, 2021)

El-Ömeri'nin "*Mesaliku'l Ebsar*" adlı eserinde Moğolların Hanlıklar döneminde Anadolu'da işgal ettikleri üç gümüş madeni rezervi olduğundan bahsetmiştir. Buralar Lülü, Gümiş, Bayburt olmuştur. Bölgeden Moğollar çekilene (1332-1333) kadar saf gümüş madeni çıkartılmıştır. (El-Ömer, 2014)

Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiye göre: Gümüş Köyü, (Kütahya) Lolova, (Gümüşhane), Bayburt gümüş madenleri rezervinin bulunduğu bölgelerdir. Anadolu'da para basımında kullanılan gümüşler bu maden rezervlerinden elde edilmiştir. (Uzunçarşılı, 1969)

İbn Battuta seyahatnamesinde Gümüşhane'de gümüş maden rezervlerinin mevcudiyetinden ve bölgede madenlerden çeşitli araç-gereçlerin imal edilip, pazar ticaretinde yerini aldığından bahsetmiştir. Ayrıca gümüşün fırınlarda eritilmesinin ardından farklı biçimdeki kalıplara dökülerek kova, maşrapa, vazo, lamba vs yapılıp iç ve dış ticarete kullanımından bahsetmiştir. (Batuta, 1971) Bir diğer gümüş rezervine sahip olan şehir Kütahya'dır. Kütahya gümüşleri oldukça kaliteli, yüksek rezervli ve çıkartılması kolaydır. (Batmaz, 1994)

Türkiye Selçuklu Devleti'nde gümüş madeni oldukça rağbet görmüş ülke dışına satışı yasaklanmıştır. Gümüş madenin para basımında kullanılması altın madeni gibi onu değerli yapmıştır. Gümüş madeni para darbında kullanılmasının yanı sıra kuyumculuk alanında takı ve süs eşyası yapımında ve özellikle devlet adamları ve saraylarda çeşitli alanlarda gösteriş amaçlı kullanılmıştır. (Batuta, 1971)

I.4.Türkiye Selçuklu Devleti'nin Altın Madeni Rezervleri

Sarı, parlak renkte işlemesi kolay ve yeryüzünde az bulunan, ayrıca su ve havadan etkilenmeyen bu sebeple de paslanmayan bir maden türü olan altın madeni geçmişten günümüze iktidar, itibar ve gücü simgelemiştir. Altın gerek işlenmiş halde olsun gerekse saf halde olsun her dönem önemini korumuştur. (Sahillioğlu, 1989)



Görsel-9: Altın

Gerek yumuşak olması gerekse kolay işlenebilir olması ayrıca soğuk haldeyken de işlenebilmesi neticesinde pek çok alanda altın madeninin kolaylıkla kullanılmasını sağlamıştır. Kolay işlenebilir olması döküm ve dövme tekniklerinin uygulanmasını kolaylaştırmış ve bu sayede altından çeşitli araç-gereçler, süs eşyaları ve ziynet eşyaları yapılmıştır. (Eruz, 1993)

Kur'an-ı Kerimde yer alan bazı ayetlerde altın ile ilgili olarak:

“Kantar kantar altın ve gümüş onlara süslü gösterildi...(Al-i İmran, 14), Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayanları elemli bir azapla müjdele...(Tevbe, 34) onlar için altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır. Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı herşey oradadır...(Zuhruf, 71)” (Yazır, 2014)

Yusuf Has Hacıp, altının önemini şöyle vurgulamıştır; “*altın görünce pek yürekli insanlar yumuşar; kaba sözlü insanların sözünü naziktir.*” (Yusuf HasHacıp, 1985)

Kaşgarlı Mahmut altının değerini şöyle vurgulamıştır: “*Bar bakır, yoq altun: var olan bakır, yok olan altın- var olan şey bakır gibi değersizdir, bulunmayan şey ise altın gibi değerlidir.*” (Kaşgarlı Mahmut, 2012)

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kütahya sancağına bağlı Altuntaş denilen bölgede altın madeni çıkarıldığından bahsetmiştir. (Evliya Çelebi,2013) Muhtemelen Altuntaş ismide bölgede çıkarılan altın madeni münasebetiyle verilmiştir. Fakat kaynaklarda Anadolu’da altın maden rezervinin olmadığı bu sebeple, ithal edildiği ve ihracının yapılmasının yasak olduğuna dair bilgiler yer almıştır.(Nuroğlu, 2004)

I.5Türkiye Selçuklu Devleti’nin Demir Madeni Rezervleri



Görsel- 10: Demir

Türkler demir madeni ile bir dönem o kadar özdeşleştirilmiştir ki, demirci Türkler olarak adlandırılmışlardır. Çin kaynaklarında Göktürk Devletini kuran demirci Türkler’dir. Şeklinde bahsedilmiştir. Hatta bu demirci Türklerin “*Altay* dağlarının eteklerinde oturup, demircilik yaptıkları ve bu dağın eteğinde oturanlara “*Türk*” denildiğine dair efsane anlatılmıştır. (Ögel, 2001) Üstelik Türklere ait birçok destan ve hikâyede demir konu edinilmiştir.

Kur’an-ı Kerimde yer alan bazı ayetlerde demir ile ilgili olarak:

Dediler ki “Ey Zülkarneyn! Yecüc ve Me’cüc adlı kavimler yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramızda bir engel yapmak karşılığında sana bir vergi verelim mi?” Zülkarneyn “Rabbimin bana verdiği imkan ve kudret sizin vereceğiniz vergiden daha hayırlıdır. Şimdi siz bana gücünüzle yardım edin de sizinle onların arasına sağlam bir engel yapayım” dedi. “Bana yeterince demir madeni getirin” dedi. İki yamacın arasındaki boşluğu (dağlarla) bir hizaya getirince “körükleyin!” dedi. Demiri eritip kor (gibi) yapınca da, “bana erimiş bakır getirin bunun üzerine boşaltayım.” dedi.

Başka bir ayette ise demir ile ilgili olarak şöyle bahsedilmiştir. “Andolsun! Biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitap ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık (ki insanlar ondan yararlansınlar).” (Yazır, 2014)

Anadolu’da ilk dönem Çukurova bölgesinde çıkartılan madenler bölge o dönemde Ermenilere ait olduğu için gelirlerde onlara aitti. Bölgede birçok maden çıkartılmakta bunların başında ise tuz, demir sülfat, kükürt, bakır, kurşun ve az miktarda da gümüş vardır. 1285 yılında Kalavun ile Kral II. Leon’un yapmış oldukları bir barış antlaşmasına göre; Ermeniler Memlük devletine yıllık on bin nal göndereceklerdi, nal yapımında Ermeniler bölgede çıkartılan bol miktarda ki demir rezervinden faydalanmıştır. (Ersan, 2007)

Özellikle Toros maden ocakları maden rezervi yönünden zengin olmakla birlikte demir birinci sırada yer almıştır. Yine Danişmendliler döneminde Anadolu’da Sivas’ta ve Ulukışla yakınlarında (Turan, 1997) demir madeni rezervi elde edilmiş, silah ve gündelik araç gereç yapımında kullanılmıştır. (Demir & Yeşilyurt, 2016) Ayrıca demir ocağının yakınında üç adet bronz (pirinç) ocağı bulunmakta ve birçok alanda kullanılmaktaydı. Yine Malatya’nın doğusunda Yukarı Fırat bölgesinde demir madeni rezervleri bulunmuştur. (Güçlüay, 1999) Anadolu Selçuklu Devleti’nin demir rezervlerinin bir diğeri de Hani (Diyarbakır) maden ocaklarıdır. Bölgeden elde edilen demir, tarım sektörü başta olmak üzere birçok alanda kullanılmıştır. Bağdat’ta Dicle Nehri üzerine kurulan demir zincirler Hani’de üretilmiştir.

Taş işlemecileri taşları işlerken “demir çekiçler” kullanmışlardır. (Merçil, 2000) Demirin kullanıldığı diğer bir alanda demir kafeslerin yapımı olmuştur. Bu kafesler suçlu olanların bir yerden başka bir yere götürülmesinde ya da cezalandırılanların ibret amaçlı halk arasında dolaştırmak gibi amaçlar için kullanılmaktaydı. Bu duruma en güzel örnek ise kendisini Anadolu Selçuklu Devleti’nin varisi olarak gören Sadettin Köpek’in cesedi olmuştur. Bir darağacına demirden kafes içerisinde astırılmıştır. (İbn Bibi,1941)

Selçuklu Devleti bölgeden elde edilen ürünlerin ihtiyaç fazlasını ihraç ederek ticari gelir sağlamıştır. (Bedirhan & Aydın, 2021)ihraç edilen yerlerden Mısır, Anadolu'dan aldığı demiri donanma yapımında kullanmıştır. (Kaya, 2006)

I.6.Türkiye Selçuklu Devleti'nin Boraks Madeni Rezervleri



Görsel-11: Boraks

Ahlat 1232/1233 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. Bölgenin geliri bu dönemde Mısır'ın gelirine denk olarak görülmüştür. Bölgenin gelir kaynaklarından birini Van Gölü çevresinden çıkartılan Boraks (milhu'l-bevrak) madeni oluşturmuştur. Boraks madeni özellikle fırıncılar tarafından tercih edilmiş olup, Irak, el-Cezire ve çevre bölgelere ihraçta edilmiştir. (Sümer, 1985) Fırıncılar boraksı ekmekleri parlatmak için "*ekmek boraksı*" olarak kullanmışlardır. (Bakır, 2006) Yine Van Gölü çevresinde suyun içinde taşlaşmış halde altın ve gümüşü lehimlemek için *kuyumcu bevrakı* da bulunmuştur. Yöreden elde edilen bevrak her yere ihraç edilmiştir. (Turan, 2001) Ayrıca Kuyumcu bevrakı ilaç sanayinde de kullanılmıştır. (Bakır, 2006)

I.7. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Tuz Madeni Rezervleri

Tuz geçmişten günümüze kullanımı devam eden ve Türkiye coğrafyasında Ortaçağ'da aktif olarak çıkartılıp işletilen bir maden olmuştur. Tuz birçok alanda en

eski dönemlerden itibaren kullanılagelmiştir. Tuz, evlerin mutfaklarında, hayvanların semirmesinde ve sağlık alanı başta olmak üzere birçok alanda kullanılmıştır. (Şeşen, 2001) Bu alanlardan biride ekmek yapımı olmuştur. Tuz bu amaçla hem ekmek yapımında özellikle fırıncılar tarafından hamur yapımında hem de yemeklerde tat vermesi amacıyla kullanılmıştır. (Merçil, 2000)Tuz madeni ayrıca gıdaların saklanması da kullanılmıştır. Van Gölü’nden yakalanan balıklar ihraç edilmeden önce tuzlanıyor daha sonra Musul, Cezire, Irak ve Kuzey Suriye’ye ihraç ediliyordu. (Sümer, 1990)



Görsel-12: Kaya tuzu

Anadolu coğrafyası ve tuz denildiğinde ilk akla gelen yer Ahlat olmuştur. Coğunlukla ekmek yapımında kullanılan “soda tuzu” Van Gölü kıyılarından çıkartılıyor, Irak ve yakın çevrelere kara ticareti yoluyla ihraç ediliyordu. Ayrıca yapılan bu ticaret sadece nakdi değil takas yöntemiyle de yapılıyordu. Tuzun ölçü birimi olarak ise “batman” kullanılıyordu. (Şeşen, 2001)

Tuzun işlenişi ile ilgili olarak ilk dönemde şu ibareler karşımıza çıkar:

“er toz soqdı: adam tuz öğüttü.

Tuz squldı: tuz (havanda) döğüldü.

Ol mana tuz soquşdı: o bana tuz döğmekte yardım etti.” (Kaşgarlı Mahmut, 2012)

Evliya Çelebi tuz madeni ile ilgili olarak İzmir'e bağlı Menemen ilçesinde Menemen tuzlası adı verilen Tuz madeni rezervinden bahsetmiş olup çıkartılan tuzların Germiyanogulları, Aydınoğulları, Saruhanogulları, Karahisar illerine ve 24 sancağa develerle götürüldüğünden ve bu tuzların içine herhangi bir canlının düşmüş olduğu takdirde yok olacağından bahsetmiştir. (Evliya Çelebi, 2013)

V.'de Beauvais Anadolu'da sekiz tuzlanın olduğundan bahsetmiştir. Osman Turan ise bu durumu Sivas'a ait olan vakıf kayıtlarıyla desteklemiştir. (Turan, 1997) Sivas'tan sağlanan tuz bölgede birçok alanda kullanılmıştır.

Bu alanlar; günlük hayatta, hayvancılık alanında, hayvanların semirip, beslenmesinde kullanılmıştır. Şehir halkı ihtiyacı olan tuzu pazarlardan sağlama imkanına sahipti. Bölgeden elde edilen tuzun çok fazla ticareti yapılmamakla birlikte daha çok pazarlarda halka satılırdı. (Bedirhan & Aydın, 2021)

Türkiye Selçuklular döneminde tuz maden rezervi bakımından zengin olan bölgelerden biri de Ermenilere ait Misis bölgesi olup, Venediklerin tekeli altında bulunuyordu. (Ersan, 2007) Rahatoğlu vakfiyesinden elde edilen bilgiye göre: Çankırı, Tuzlacık ve Bingöl'de tuz madeni çıkartılmış ve pazarda satılmış olup bu pazarlardan biri de Konya'da bulunmaktaydı. (Merçil, 2000)



Görsel-13: Çankırı tuz mağarası

Clavijo, seyahatnamesinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Keşiköy denilen bölgede dağlarda tuz maden yataklarının olduğundan, bölgenin Türkmenler

tarafından rağbet gördüğünü ve köylülerin tuz ihtiyaçlarını bölgeden sağladıklarından bahsetmiştir. Bölge günümüz Tuzluca yahut Kulp ilçesinin olabileceği düşünülmektedir. (Konukçu, 1990)



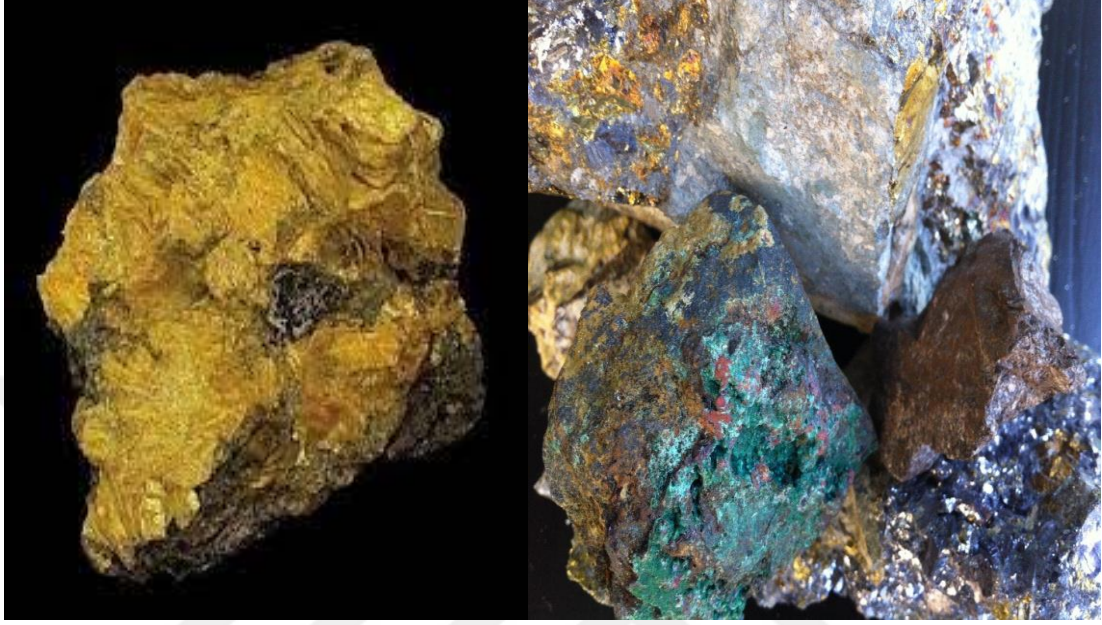
Görsel-14:İğdır Tuzluca mağarası

1.8. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Zırnık (Sodyum Sülfür) Madeni Rezervleri

Zırnık görünüş olarak dumanı az ve renkli bir görünüme sahiptir. (Bakır, 2006) Doğada genellikle sarı ve kırmızı olmak üzere iki renkte çıkartılmıştır. Boraks gibi zırnık da Ahlat bölgesinde Van Gölü çevresinde çıkartılan madenlerden biri olmuştur. (Sümer, 1985) Bölgeden elde edilen sarı ve kırmızı zırnıklar birçok bölgeye ihraç edilmiştir. (Turan, 2001)

Sarı zırnık, iç dekorasyonda, tezhiplerde, tavanların süslenmesinde, kuyumcular tarafından ziynet eşyası yapımında kullanılmıştır. (Bakır, 2006) Ayrıca ilaç yapımında, bez kumaşların, nakış ipliklerinde ve ahşap eşyaların renklendirilmesinde kullanılmıştır. (Nuroğlu, 2004) Sarı zırnığın kullanıldığı bir diğer yer ise sarı zırnık saf bakıra koyulup bazı ecza malzemelerle karıştırılması sonucu saf altın elde edilmesidir. Yine bir kişi sarı zırnığın yarım misgalini yani 4,81 gr kadarını ezip bir fincan su ile uyumadan önce içerse vücuttaki kolların tamamının

dökülmesini sağlarmış. Ahlat ve çevresinde çıkan kırmızı zırnık, vücut tüylerinin temizliğinde sabun ile karıştırılarak kullanılır; cüzzam hastalığının tedavisinde, siyah üzüm ve yese frengi ile karıştırılarak kullanılırdı. İhtiyaç fazlası ise Bizans, İran ve Arap ülkelerine ihraç edilirdi. (Bedirhan, 2023)



Görsel-15: Zırnık

I.9. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Lacivert Taşı (Lapis Lazuli) Rezervleri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin önemli lacivert taşı merkezleri; Konya, (Sümer, 1985) Aksaray ve Sivas şehirleridir. Lacivert taşı kuyumculuk alanında önemli bir yere sahip olmasının yanında toz haline getirildikten sonra ilaç sanayinde de kullanılmıştır. (Bedirhan & Aydın, 2021)

+



Görsel-16:Lacivert taşı

I.10. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Cıva Madeni Rezervleri

Cıva ilk olarak Yunan madenciler tarafından kullanılmış olup, en erken M.Ö. 370 yılına dayandırılmaktadır. Cıvanın en önemli özelliği ise altın ve gümüş madenleri ile “*malgalama*” yapılabilmesidir. Cıva madeni ile birlikte kullanılan Malgama tekniği, Arapça'dan türetilmiş olup, Latinceye “*amalgama*” olarak geçmiş, Yunanca'da “*malagma*”, Arapça'da ise “*el-mağma (birleştirme)*” ya da “*amalü'l-gam*” (*birleştirme işlemi*)” şeklinde geçmiştir. (Lombard, 2020)



Görsel- 17:Cıva

Özellikle altının saflaştırılması ve çeşitli malzemelerden yapılmış olan araç-gereçlerin yaldızlanması işleminde cıvadan faydalanılmıştır. (Eruz, 1993) Cıva madeni değerli madenlerin işlenmesinde kullanıldığı için oldukça rağbet görmüştür.

Anadolu'da Ege, Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde bol miktarda cıva rezervlerine rastlanmıştır. Birçok alanda kullanılan cıva doğada genellikle gümüş rengi bir görünüme sahip olmuştur. (Doğada farklı renkte cıvalar da mevcuttur.) Sağlık alanında çoğunlukla cüzzam ve cilt hastalıklarının tedavisinde kullanılmıştır. Cıva, pas önleyici özelliği sayesinde boya sanayinde ve temizleme yapabilme özelliği sayesinde kuyumcu atölyelerinde kullanılmıştır. (Bedirhan, 2023)

I.11.Diğer Madenler

Kitre, sakız, reçine bu dönemde Anadolu’da çıkartılan diğer madenlerdendir. Kitre Antalya ve Isparta yöresinde çıkartılmaktaydı. Sakızın kullanım alanı ise daha çok ilaç ve cila sektöründe kullanılmıştır. (Sümer, 1985)



Görsel:18: Kitre



Görsel-19: Reçine

Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiye göre ağaçlardan elde edilen zambk madeni Anadolu'da Hamideli (Isparta) ve çevresinde bolca çıkarılmakta ve çıkarılan zambk madeni Yunanistan'da çıkartılan zambk madeninden daha kaliteliydi. Hamideli'nden çıkarılan zambk madeni Antalya limanına getirilerek buradan Avrupa'ya gönderiliyordu. Zambk madeni hem mavi boya elde etmeye yarıyor hem de ilaç sanayiinde kullanılıyordu.



Görsel-20: Zambk

Zamk madenin yanı sıra Balıkesir çevresinde çıkartılan reçinenin (laden) ticareti de yapılıyordu. (Uzunçarşılı, 1969) Yine Sivas'ta zımpara taşı madeni rezervi bulunmuştur. (Turan, 1997)

Zımpara taşı halk arasında bileyi taşı olarak da bilinir. Genellikle zamanla aşınan kesici aletlere tekrar eski özelliklerini kazandırmak amacıyla kullanılır. Evlerde, iş yerlerinde, tarım araç-gereçlerinde, dükkanlar ve berberlerde, (usturaların kesiciliğini arttırmada) kullanılır. Anadolu'da Sivas dışında Afyonkarahisar yöresinde bileği taşı rezervleri bulunmuştur. (Bedirhan, 2023)



Görsel-21: Neft

Savaşlarda kullanılan yanıcı özelliğe sahip olan neft ve katran Erzurum'da ve “*yanar göller*” olarak adlandırılan Antalya'nın kuzeyinden sağlanıyordu. (Turan, 1997) Erzurum ve Antalya'ya ek olarak Ahlat'ta katran üretimi yapılırdı. Antalya, Kütahya ve Isparta'dan elde edilen neft ve katran, Antalya Limanı aracılığıyla Mısır ve Avrupa pazarlarına ihraç edilirdi. (Heyd, 1975)



Görsel-22: Katran

B.I. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Madeni Eserlerin İşlenmesinde Kullanılan Teknikler

B.I.1. Dövme Tekniği: Dövme tekniği ilk dönemlerden itibaren kullanılan bir teknik olmuştur. Sapsız taş çekiçlerle taş örsler üzerinde dövülerek yapılan maden işleme yöntemidir. İstenilen şekilde elde diskler dövülerek levha halini getiriliyor ve istenilen formlar oluşturuluyordu.

B.I.2.Döküm Tekniği: Madenin potada eritilmesi üzerine istenilen biçimde kalıplara dökülerek dondurulması işlemidir. Bu durum işleyen kişinin işini kolaylaştırıyor ve zaman kazandırıyor. Bu teknikte genellikle havanlar, mangallar, buhurdanlar, ayna, şamdan gibi eserler dökülüp akabinde lehimleniyordu. (Eruz, 1993)

B.I.3.Perçin: Çivi ile birleştirme tekniğine verilen isimdir. Çivilerin girecekleri delikler, ucu sivri bir aletle ya da döküm ile açılarak; bakraçlar, kazanlar, ibrikler, maşrapalar gibi eşyaların kulp ve kapak kısımlarında perçinleme tekniği kullanılmıştır.

B.I.4.Lehim: Parçaları birleştirmek amacıyla yapılan işleme “*lehim tekniği*” denir. Kırılmış ya da erimiş kısımların üzerine akıtılır akabinde lehim akıtılan kısım ateşe tutulur, lehimin ek yerinin içine ulaşması sağlanır, lehim olarak kullanılan madenin erime noktasının daha altında olmasına özen gösterilirdi.

Tombak: Bakır ve bakır alaşımların amalgama yardımıyla yaldızlanması işlemine *tombaklama*, bu tarzda altın kaplama yapılmış parçalara ise “*tombak*” adı verilmiştir. (Belli & Kayaoğlu, 1993) Eserlerin süslemesinde kullanılan “*altın kaplama tekniği*”

olarak da bilinen bu teknik, Türk toplumu tarafından yaygın olarak kullanılan bir tekniktir. Oğuzların “*Altın Yalatma*” adını verdiği teknik Selçuklularda ve devamı niteliğinde olan Osmanlılarda “*Tombak*” adını almıştır. Özellikle şamdan, tepsi, sahan gülabdan vb. eşyalar üzerinde yaygın olarak kullanılmıştır. (Eruz, 1993)

B.II. Türkiye Selçuklu Devleti’nde Maden İşlemeciliğinde Öne Çıkan Meslekler

B.II.I. Bakırcılık

Anadolu’da bakır madeni işlemeciliği en eski dönemlere kadar dayanmaktaydı. Çatalhöyük kazılarında elde edilen buluntulara göre bakır eritme işlemleri, M.Ö. 6000 yılına kadar uzanmaktadır. Kalkolitik Çağ (M.Ö.5000-3000), Neolitik Çağ ve Eski Tunç Çağı arasında bir geçiş dönemi olmuştur. Bu çağa ait buluntulardan anlaşılmaktadır ki bakır araç gereç sayısı taştan yapılmış olanlara oranla daha azdır. Mersin-Yümüktepe kazılarında elde edilen bulgulara göre: M.Ö. 4300 yıllarında kalayın muhtemel bir alaşım olarak bakır ile birlikte kullanıldığı sonucuna varılmıştır. (Sever, 1994)

İlk dönem en çok kullanılan işlenmesi gümüş ve altına göre biraz daha zor olan, soğuk haldeyken şekil verilemeyip, dağılmaya başlayan, dövülürken sertleşmesi sonucu ısıtılıp, tekrar işlenmeye başlanan bakır sıcakken de işlenilemiyordu. Bu sebeple “*bakırı tavlama*” yöntemi kullanılıyordu. Bakırın altın ve gümüşe nazaran doğada daha çok bulunması, birçok alanda rahatlıkla kullanımını sağlamaktaydı. (Eruz, 1993)

Mevlana, Divan-ı Kebir adlı eserinde bakırcılıkla ilgili olarak, “*Bir ham, seni tutarda bakırcıya götürürse Yusuf ol, satıl zararı yok.*” demiştir. Şemseddin Atun-Aba’nın vakfiyesinde ise Konya’da Süleyman es-Saffar adında bir yerin bulunduğu bahsedilmiştir. (Merçil, 2000) Yine Konya’da Bakırcı Yusuf Mahallesi adlı bir mahalle mevcuttur. (Turan, 1971)

Anadolu’daki bakır ustaları ihtiyaç duydukları bakırı ve kalayı ithal etmek zorunda kalmışlardır. Moğol İstilasının akabinde ise bakır ihtiyacı en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Erzincan, Sivas ve Kayseri gibi önemli şehirleri istila eden Moğollar, altın, gümüş, bakır ve bronz gibi eritilip kullanılmaya müsait olan madenleri yanlarında götürmüşlerdir. Moğol istilasının akabinde Anadolu’da birçok maden gibi bakır madeninde de kıtlık yaşanmış, Venedik ve Cenevizlerden bakır ithal edilmiştir. (Belli & Kayaoğlu, 1993)

B.II.II. Demircilik

Demircilik mesleği tarihi süreç boyunca Türkler için önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler demiri bir hakimiyet sembolü olarak görmekle birlikte günlük

hayatlarında da demire oldukça önem vermişlerdir. Bu durum gerek İslamiyet öncesi Türk Devletlerinde gerek Büyük Selçuklu Devleti'nde gerekse Türkiye Selçuklu Devleti'nde devam etmiş, demire ve demircilik mesleğine büyük önem verilmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde demir işleme tekniği daha önceki Türk devletlerinden daha ileri bir düzeye ulaşmış olup dönemin esnaf teşkilatına bağlı olarak, demirci dükkanların da işlenerek üretilmiş ve ihtiyaç fazlası ticarete kullanılmıştır. Demirci dükkanları özellikle demirciler çarşısı denilen bir çarşı üzerinde yan yana ve karşılıklı olarak sıralanmıştır. Bu çarşılar en güzel örnek ise Sivas şehri olmuştur. (Merçil, 2000) Şehir hem demir rezervi açısından hem de demirin işlenip, satılması açısından Türkiye Selçuklu Devleti'nde önemli bir yere sahip olmuştur.

Bazı mesleklere sadece şehirlerde değil köylerde de ihtiyaç duyulmuştur. Bu mesleklerden biride demircilik mesleğidir. Ankara'nın "*Temürciler Köyü*" bunun en güzel örneğidir. Burada yetişen demir ustaları civarın ihtiyaçlarını karşılıyordu. Ayrıca demircilik mesleğinde ham maddeye yakınlık da önemli bir etkendi. Birçok esnaf teşkilatında olduğu gibi demircilik mesleği de babadan oğula geçen bir meslekti. Bu sayede loncaya giren esnaf çocuklarına kolaylık ve ayrıcalık tanınıyordu. Anadolu'da demircilik mesleği en eski dönemlerden itibaren devam etmiş olup Türklerden önce muhtemelen yerli demirciler Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Ayrıca muhtemeldir ki demir ocaklarında çalışan işçilerde Anadolu'nun yerli halkıydı. (Gordlevskiy, 2015)

B.II.III. Kuyumculuk /Sarrafılık

Para ile ilgili işlemlerin yapıldığı sarrafçılık mesleği İslamiyet döneminden itibaren devam eden meslekler arasındadır. Anadolu Selçuklu Devletinde önemli bir yere sahip olan sarraflar paraların altın, gümüş, bakır cinsinden düzenlemelerini, kırılmasını ve satışlarını, incide dâhil olmak üzere yaparlardı. Bunu yaparken zaman zaman hile yöntemine de giderlerdi. "*Altını tereziye koyarken yanına arpa koyar bu sayede daha ağır olmasını sağlardı.*" Vakfiyelerden ulaşılan bilgilere göre bu dönemde Sivas ve Aksaray şehirlerinde sarrafların bulunduğundan bahsedilmiştir. (Merçil, 2000)

Türkiye Selçuklu Devletinin bankacılık işlemleri İslam dünyasının bir devamı niteliğinde olmuş ve bu işlemler sarraflar tarafından yönetilmiştir. Anadolu'da alım satımda kullanılan bütün paralar sarrafların elinden geçiyordu. Bunun yanında alım satım işlerinde kullanılan "*çek, suftace, havale*" senetleri %10'luk bir bedel alınarak ticari akış devam ediyordu. İlk sırada ise Yahudiler bulunuyordu. (Polat, 1992) Bankacılık faaliyetlerinin genişlemesiyle bankerler zenginlere ve devlete para

vermeye başlamışlardır. Bazı bölgelerde ise vergileri iltizam yoluyla üzerlerine almışlardır. (Batmaz, 1994)

Sivas'ta sarraflık mesleğinin yaygın olmasında şehrin o dönemde ticaret yolu üzerinde olması, tüccarların uğrak yeri olması ve gümüş maden rezervine sahip olmasının etkisi muhtemeldir. Kuyumcu (زرکر) altının saf olup olmadığını anlamak için mehenk taşına vurma ya da potada eritme yöntemini kullanmışlardır. Kuyumculuk mesleğinde kullanılan araç gereçler; pota (altın eritmede kullanılmıştır.), terazi (altını tartmak için), süpürge (dökülen altın tozlarını bir araya toplamak amacıyla), kalbur (toz ve altını birbirinden ayırmak amacıyla) kullanılmıştır. Kuyumcularda şehirlerin diğer esnaf guruplarında olduğu gibi bir arada aynı çarşıda bulunurdu. Bu çarşıya kuyumcular çarşısı adı verilirdi.

Yine “zerkup” adı verilen saf altına döverek şekil veren “altın dövücüler” vardır. Zerkuplar altını döverek yaprak haline getirirlerdi. Altın dövülürken vuruş sayısı baz alınır, şayet fazla vurulursa altın parçalara ayrılabilirdi. Altın dövme işleminde *çekic* ve *örs* kullanılırdı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin en bilinen temsilcisi Salahaddin Zerkup olarak kabul edilmiştir. Zerkupların bulunduğu yere ise “Pazar-ı Zerkuban” adı verilmiştir. (Merçil, 2000)

Sivas şehrinin yanı sıra Alanya ve Konya şehirlerinde de çeşitli süs ve ziynet eşyalarının yapıldığı kuyumcular çarşısı bulunuyordu. Kuyumcuların işlerinde mahir olması sebebiyle yakınından geçenleri etkilediğine dair rivayetler vardır. Bu rivayetlerden biri şudur:

“Bir gün Mevlana Konya’da kuyumcular çarşısının önünden geçerken altın işleyen kuyumcuların cazibesine kapılarak, semaya başlamıştı bu durumu gören Mevlanın müridlerinden Selahaddin semanın devam etmesi için çıraklarına durmadan altın dövmelerini emretmiş, böylece bütün altınlar ziyan olmuştu.” (Eflaki, 1986)

Anlatılan zergubun Yağıbasan oğullarından Salahaddin Zergup olduğu düşünülmüştür. (Baykara, 2001) Konya’da XIII. yy başlarında Emir Altun Apa vakfiyesinden öğrenilen bilgiye göre ulemeden Yusuf Konevi ve Şeyh Osman Üveys’in kuyumcu oldukları belirtilmiştir.

Anadolu’nun yerli kuyumcuları olan Ermeniler Selçuklu çağında da kuyumculuk faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Birbirinden güzel mücevherler süslü külahlar yapmışlardır. Bu dönemde Antalya kuyumcuları önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Sultanların düğün merasimi için gerekli olan takılar, mücevherler vs Alanyalı kuyumcular tarafından yapılmıştır. (Gordlevskiy, 2015)

B.II.IV. Darphanecilik

Darrab (ضراب) kelimesi Arapça darabe (ضرب) “vurmak,” anlamına gelen fiilden türemiştir. Kelime anlamı “döven, darbeden” anlamlarına gelmektedir. “Darphane” ise kelime anlamı olarak darbedilen mekan anlamında kullanılmıştır.

Darphanede kullanılan madenler genellikle altın, gümüş bakır olmakla birlikte bronz da kullanılmıştır. Madenin türüne göre basılan paralara isimler verilmiştir. Altın paralara “dinar”, gümüş paralara “dirhem”, bakır ya da bronzdan yapılmış olan paralara da “fels” adı verilmiştir. (Öncü, 2017) Darphanelerde paraların üzerine çeşitli modelleri işleyen “hakkaklar” da bulunmaktadır. Bronz ve çelik üzerine istenilen şekil verilmiş ve yazılar yazılmıştır. (İzmirliler, 2011)

Malazgirt Savaşı’nın kazanılmasının ardından müstakil Türk beylikleri, Anadolu’da sosyal ve ekonomik hayatın bir gereği olarak paralar bastırmışlardır. Beylikler ellerine geçirmiş oldukları darphanelerde sikkeler kestirmişlerdir.

Danışmentoğulları beyliği, Bizans sikkelerinin üzerine sadece Grek alfabesi ile kendi isimlerini yazdırmakla yetinmişlerdir. Sikkeler üzerinde bulunan Hz. İsan’ın resmini dahi kaldırtmamışlardır. Bu durum sadece Danışmentoğulları Beyliği ile sınırlı kalmayıp, Kutalmış oğulları Beyliğinde de benzer şekilde sikke kesimi gerçekleşmiştir. Sikkelerin bir kısmında basım yeri ve tarihi dahi belli olmasada XII. yy’da büyük bir açığı kapatmışlardır.

1176 yılında Türkleri Anadolu’dan atmak için yapılan Miryakefelon Savaşı’nın kazanılmasının ardından Anadolu’nun Türk yurdu olduğu ve Türklerin Anadolu’dan atılamayacağı anlaşılmış ve siyasi birlik sağlanmıştır. Sultan II.Kılıçarslan 1177 yılında altın sikke dahi darp ettirmiştir. (Baykara , 2004)

Anadolu Selçuklu Sultanları tarafından bastırılan paraların dağılım oranları ise şöyledir: Darphanede basılan paraların toplamı 99 olup 88’i dirhemdir. Dirhemlerin diğer paralara olan oranı %88,88 felslerin toplamı ise 11 olup diğerlerine oranı %11,11’dir. (Öncü, 2017)

Gerek Türkiye Selçuklu Devleti’nde gerekse beylikler döneminde ekonomideki temel ölçüt darphanelerde basılan paralar olmuştur. Darphanelerde basılan paralarda kullanılan maden dönem dönem değişiklikler göstermiştir. Bu durumun temel sebebi ekonomide oluşan dalgalanmalardır. Devlet paraların ağırlık oranını belli bir standartta tutmaya özen göstermiş ve bu sayede oluşabilecek problemlerin önüne geçmiştir. Gümüş ağırlığı 1252 yılına kadar 16 karat (3,21 gram) olarak belirlenmiştir. (Akdağ, 1979)

Anadolu’da birden fazla şehirde darphaneler açılmıştır. Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Ankara, Erzurum, Aksaray, Erzincan bu şehirlerden en bilinenleridir.

(Koca, 1996) Kayseri'ye bağı Sarız'dan gümüş madeni elde ediliyor ve darphanede gümüş akçeler kesiliyordu. (Polat, 1992)

Konya şehri devletin başkenti olmasının yanında önemli bir ticaret merkeziydi. Konya şehrinde XII. yy itibariyle darphanelerde para basımına başlanmıştır. XIX. yy salnamelerinde para basımıyla ilgili olarak, darphanenin Konya Alaaddin Camiinin yanında iç kalede olduğundan bahsedilmiştir. Şehir darphanede basılan altın paralardan da anlaşıldığı üzere en parlak dönemini 1230-1270 yıllarında yaşamıştır. Sivas, Kayseri, Erzinan darphaneleri ise 1270'lerden itibaren ekonomik olarak yavaş yavaş canlanmaya başlamışlardır.

Kayseri'de bulunan darphanede 1197 yılı itibariyle başlanmış olup, üç ayrı tipte sikke kesilmiştir. Kayseri'deki sikke kesiminde dönem dönem dalgalanmalar olmuştur. Türkiye Selçuklu hükümdarlarından Gıyaseddin Keyhüsrev ve Rükneddin Süleymanşah, Kayseri'de sikke kestirmişlerdir.

Sivas şehri Doğu Avrupa ve Ön Asya İslam Devletleri arasında bulunan ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Sultan İzzeddin Keykavus bu şehri çok sevmiş hatta saltanatının büyük bir bölümünü burada geçirmiştir. Sivas'ın ekonomik refahının yükselmesinin ardından 1217 yılında şehirde altın sikke darp edilmiştir. Şehirde sadece altın sikke değil yılda birden fazla gümüş sikkede darp edilmiştir. Fakat sikkelerin sayısı bilinmemektedir. (Baykara, 2004)

Sivas'ta bulunan darphane 1253-1256 yılları arasında IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın kontrolünde bulunmuş olup, bu tarih aralığında kendisinin Moğol egemenliği altında bulunmasının da etkisiyle dirhemlerin ağırlıkları, ortalama 0,85'e (2,73 grama) kadar indirilmiştir. Aynı dönemde Konya'da II. İzzeddin Keykavus'un kontrolünde bulunan darphanede paranın değeri düşürülmüş olmasına rağmen 1257 yılında tekrar eski ağırlığına getirilmiştir. III. Alaaddin'in ikinci kez tahta çıkmış olduğu dönemde ise dirhemlerin ağırlıkları, 13 karatdan (2,60 gram) aşağı düşürülerek ortalama ağırlık 11 karata (2,25 gram) düşürülmüştür. Sultan Alaaddin'den sonra da bu durum aynen devam etmiştir. (Akdağ, 1979)

Türkiye Devletinin kullanmış olduğu paralardan biride "*Nısfıye*" diğer bir deyişle "*yarım dirhem*" adı verilen paraların genellikle ağırlıkları 7,5-7,25 karat (1,5-1,4 gram) ağırlıkları arasında olan ve Selçuklu Devletinin çöküş sürecinde gümüşün aşırı şekilde değer kazanmasıyla birlikte genellikle Beylikler tarafından kullanılmıştır. (Akdağ, 1979) Fakat nısfıyelerin basımı sadece beylikler ile sınırlı kalmayıp sultanların isteğiyle de darbedildiği olmuştur. (Aykut Ş. N., 2000)

Anadolu Beylikleri de kendi darphanelerinde paralar darbettirmişlerdir. Hamitoğulları Beyliği Burgulu (Uluborlu), Eğirdir, Burdur ve Antalya'da, Menteşeoğulları Beyliği Bafa, Finike, Megri (Fethiye) ve Milas'da Karamanoğulları

Beyliği ve himayesinde bulunan Alaiye Beyleri Ermenek, Mut, Sarıkavak ve Alaiye’de, Eşrefoğulları Süleymanşehir (Beyşehir), Germiyanogulları Beyliği Afyonkarahisar’da darphanerde paralar darbettirmişlerdir. Darbedilen bu paralarda farklı figürlere yer verilmiştir.

İlhanlılar’ın etkili olduğu devirde Anadolu’da Antalya, Lulua (Hasangazi-Ulukışla), Sarız (Kayseri), Develi, Gümüşpazar (Gümüşhacıköy), Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kastamonu, Madenşehir (Gümüşhane), Sinop, Samsun, Sarıkavak, Samasur (Bingöl) ve Sandıklı açılan darphanelerdendir.

Karadeniz ticaretinde önemli bir yere sahip olan Sinop şehrinde 1267 yılı itibariyle sikkeler darbedilmiştir. Ayrıca Ankara ve Tokat şehirlerinde de “Melikler” tarafından da sikkeler darbedilmiştir. XIII.yy sonlarına doğru Kırşehir, Ladik (Denizli), Borgulu, Eğirdir, Bafra gibi şehirlerde para darbı yapılmıştır.

B.II.V. Kakmacılık

Maden, ahşap, fildişi, mermer vb. malzeme üzerine istenen motife göre yuvalar açılıp, değerli malzemeden kesilmiş parçaların yerleştirilmesiyle ortaya çıkan süsleme tekniğine “*kakma tekniği*” denir. Arapça karşılıkları *tarsi* (ترصيع), *tekfîr* (تكفيت) ve *tet’im* (تطعيم) dir. Bu eserlerin değerli taşlar ile süslenmiş olanlarına ise *murassa* (مرصع) adı verilmiştir. Madeni eserler üzerine kakma işlemini yapan kişilere ise “*zernişânciyan, kûftkârî, kaffâtîn*” gibi isimler verilmiştir. (Bozkurt, 2001)

Kakma tekniğinde iki genel yöntem kullanılmıştır. Birincisi, işlemin uygulanacağı yüzey, oyularak şekil verilir, ikinci olarak ise eser üzerine verilen şeklin motifine göre malzeme hazırlanıp, yerleştirilir. Kakma tekniği, genellikle el sanatlarında karşımıza sıkça çıksa da mimari süslemede de örnekleri görülmüştür. (Yeşilbaş, 2020) Bu teknik hemen hemen her madeni eser üzerinde süsleme amaçlı kullanılabilir. İbrikler, taslar, buhurdanlar, leğenler, vazolar, altın varaklar, miğferler, kılıçlar, silah namluları vs. bunlara örnektir.

İslam maden işleme sanatında kakmacılık tekniği ilk olarak VIII-X yüzyıl aralığında eserler üzerinde kendini göstermiştir. (Bozkurt, 2001) Türkiye Selçuklu sanatında ilk etapta sadece tunç üzerinde yapılan bir teknik iken XII.yy’dan itibaren pirinç üzerine de uygulanmaya başlamış ve hızlı bir gelişme göstermiştir. Kakma eserlerin süslenmesinde, “*kırmızı bakır, gümüş, siyah savat (niello) ve ilerleyen süreçte altın dolgular*” kullanılmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti’nde kakmacılık sanatının en gelişmiş olduğu bölge Artuklulara ait olan bölgeler olmuştur. (Erginsoy, 2008)

Altın ve gümüş madeni doğada az bulunmalarından ötürü özellikle XII.yy itibariyle ziynet eşyaları yapımında, bronz ve pirinçten eserlerin üzerine kakma tekniğinin uygulanmasında, kullanılan madenler olmuşlardır. (Eruz, 1993) Türkiye

Selçuklu Sultan'ları kılıçlarında kakma tekniği kullanılmıştır. Hatta zaman zaman devlet görevlilerine de bu kılıçlardan hediye etmişlerdir. Sultan Alaaddin'in veziri Şemseddin'i Konya'ya bağlı Karabük köyüne gelişini İbn Bibi şöyle anlatır:

“Sultan kendisinin yolculuk macerasını dinlerken; Altın kakmalı kılıcını kını ile beraber ona verdi; Her kim Şemseddin'in emirlerinden baş çekerse bu korkusuz kılıç ile iki parça edilecektir, dedi.” (Bibi, Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, 1941)

Yine hükümdarlar için süslü ve altın kakmalı hükümdar kuşakları yapılmıştır. (Ögel, 1991)



II. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MADENLERİN KULLANIM ALANLARI

II.1. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Günlük Hayatta Madenlerin Kullanımı

Madenler en eski dönemlerden itibaren günlük hayatta kullanıla gelmişlerdir. Günlük hayatta madenlerden birçok alanda faydalanılmıştır. Kısaca bahsedecek olursak: Yemeklerin pişirilmesi, saklanması, sunumunun yapılması ve tüketilmesinde madenlerden faydalanılmıştır. Bu madenlerin başında; bakır, tunç, demir ve çelik gelmektedir. Gösteriş amaçlı altın ve gümüş kullanıldığı olmuştur. Yemekler tencerelerde pişirilmekte ve saklanmaktadır.

Yine yemeklerin ve meyvelerin sunumunda tabaklar ve tepsi/lenger kullanılmıştır. Yemeklerin tüketilmesinde çatal ve bıçaklar, sıvı içecekler için çaydanlıklar, taslar, bardak, maşrapa ve sürahiler kullanılmıştır. Temizlik amaçlı ibrik, güğüm ve leğenler kullanılmıştır. Gıdaların parçalanmasında kullanılan bıçaklar mevcuttur. Düğün yemeklerinin yapımında ve köklerden elde edilen boyaların kaynatılmasında kazanlar kullanılmıştır. Ayrıca kazanları ve ateşte konulan mutfak araç-gereçlerini sabitlemek amacıyla demir sacayakları kullanılmıştır. Baharatların öğütülmesinde, eczacılık alanında ve yine katı gıdaların toz haline getirilmesinde genellikle bronz havanlar kullanılmıştır. Günlük hayatta çekiçler ve baltalar da kullanılmıştır. Yine sağlık ve hoş koku sağlamak amacıyla buhurdanlar, aydınlatmak ve estetik bir görünüm sağlamak amacıyla kandiller ve üzerine mum yerleştirilerek kullanılan şamdanlar vardır. Ürünlerin ağırlıklarının belirlenmesinde terazi ve ağırlıklar kullanılmıştır. Kapıların kilitlerinde ve tokmaklarında da madenlerden faydalanılmıştır. Yine evlerin etrafına çekilen tellerde de madenlerden yapılmıştır.

Madenlerin günlük hayatta kullanımı bireysel kullanım dışında ihtiyaç dahilinde paylaşarak da kullanılmıştır. Özellikle komşular ihtiyaç dahilinde birbirlerinin araç-gereçlerinden faydalanmışlardır. İbn Mesut tefsirinde الماعون kelimesini komşuların birbirlerinden her zaman isteyebileceği tencere, balta vs kastedildiğini belirtmiştir. (Çalışkan, 2022)

Günlük hayatta madenler sadece yapım aşamasında değil kullanım aşamasında da etkin olarak yerlerini almışlardır. Özellikle bakır eşyalar ilk etapta sağlıklı gibi dursa da kalay işlemi yapılmadığı takdirde ölümlere sebebiyet verebilmektedir. Bu yüzden sık sık kaplar kalaycılara götürülerek kalaylama işlemi yapılmıştır. Yine araç gereçlerin temizlenmesinde cıva madeninden faydalanılarak ürünlerin pas tutması önlenmiştir. Özellikle altın ve gümüş ürünlerin tamirinde boraks madeninden faydalanılmıştır. (Bedirhan, 2023)



Görsel-23: Tunç yağ kandilleri, bronz buhurdanlık, bronz ölçek taşı



Görsel-24:Ejderli şamdan

14-15.yy'da Beylikler Dönemine ait ejderli şamdan pirinçten yapılmış olup döküm tekniği kullanılmıştır.



Görsel-25:Bronz yağdanlık



Görsel-26:Bronz kuş figürü



Görsel-27: Bronz kandil



Görsel-28: Bronz sürahi



Görsel-29:Bronz ağırlık



Görsel-30: Bronz terazi



Görsel-31: Bronz kilit



Görsel-32: Bronz lenger



Görsel-33: Hüma kuşu tasvirli ayna



Görsel-34: Bronz amulet



Görsel-35: Bronz üzengi

Günlük hayatta kullanılan tasların en meşhuru Innsbruck Ferdinandeum Müzesinde bulunan taktır. Bu tas bakırdan yapılmış olup üzeri “*cloisonneme tekniği*” uygulanmıştır. Bu teknik Bizans’tan öğrenilen bir tekniktir ve bu örnek bakır eser üzerine uygulanan ilk örnek olmuştur. (Süslü, 2007) Tasın dış yüzeyinin etrafına yazılan kitabeden anlaşıldığı üzere Artuklu Meliki Rükneddin Davud (1114-1144) adına yapılmıştır. Tasın iç ve dış yüzeyi farklı renk de dolgularla kaplanmış ve dolguların gözeleri altın yaldızlarla süslenmiştir. Anadolu Selçuklu maden sanatında kullanılan süsleme tekniklerinden bir diğeri de sfenks figürleridir.



Görsel-36: Sfenks figürlü tas

Günlük hayatta kullanılan mutfak araç gereçlerinden olan havanlar özellikle yemeklere aroma katmak için kullanılan baharatları toz haline getirmeye yarayan bir mutfak araç-gerecidir. Aynı zamanda ilaç yapımında kullanılan bitkileri ezme için de kullanılır. Havanlar Orta Asya kültür geleneğinin bir devamı niteliğindedir. Fakat boyutlarında, kullanılan madenlerde ve süslemelerinde zaman zaman diğer araç-gereçlerde olduğu gibi değişiklikler görülmüştür.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde kullanılan havanlar görünüşü olarak şöyledir:

“Silindir görünümünde, kalın duvarlı, ağır, sert, masif, üst kısmı yuvarlak, badem şeklinde kabaralar, kabartma rozetler yahut ‘ay’ tasvirli ‘boğa’ ve ‘güneş’ sembolü, aslan başlarıyla süslü, halka kulplu, kulpsuz” havan buluntuları mevcuttur. Ayrıca buluntulardan anlaşıldığı üzere çoğunluk olarak Güney Doğu Anadolu atölyelerinde üretilmiştir. (Süslü, 2007)



Görsel-37: Bronz havan

Günlük hayatta kullanılan bir diğer araçta buhurdanlardır. Bu buhurdanların yapımında en çok tercih edilen malzeme pirinçtir. Pirinçten yapılmış buhurdanlardan biri olan ve Konya Mevlana Müzesinde bulunan pirinç buhurdanın dış görünüşü şöyledir:

“Küre biçimli, iki yarım küre arkadan menteşe ile önden kilit köprüyle bağlanmış olup, üzerinde ‘delik işi tekniği’ kullanılarak yapılmış sekiz madolyon yer almıştır. Madolyonlar buhurdanın alt ve üst kısımlarında dörder dörder sıralanmıştır. Madolyonların üzerinde hayvan tasvirleri yer almış ve bu tasvirlerin gövdeleri ise motiflerle bezenmiştir.”



Görsel-38:Tunç kandil

Etnografya Müzesine sergi amaçlı getirilen tunç kandilin görünümü şöyledir:

“Kandilin üzeri, Dövme tekniği ile çekiçlenerek kabartmalar oluşturulmuş ve delik işi tekniği kullanılarak süslenmiş ve yaldızlanmıştır. Ayrıca kandil üzerinde üç ayrı bezeme tekniği kullanılmış olup kandilin boyun kısmında Nur suresinin 35. ayetinden alınan nesih hat sanatıyla yazılmış bir kitabe ile çevrilmiştir. Kandilin dip bölümünde ise yapım tarihi, yapım yeri ve zanaatkârının ismi yer almıştır.”

Berlin Devlet Müzesi’nde bulunan, Artuklu sanatının izlerini taşıyan şamdanın görünümü ise şöyledir:

“Döküm tekniği kullanılarak yapılan şamdanın üzeri gümüş varakla kakılmış, boyun ve baş kısmı mevcut değildir. Gövdesi çan görünümünde olup, yukardan aşağıya doğru ince kaburgalarla dokuz iç bükey kenara bölünmüş ve her kenarın ortasında, gövdenin incelik bel oluşturduğu yerlere birer dış bükey madalyon yerleştirilmiştir. ” (Süslü, 2007)

Celaleddin Karatay’ın vakfiyesinde, vakfiyenin masraflarından arta kalan para ile yirmi bakır tabak, bakırdan on büyük, beş orta, beş küçük boy tencere, iki büyük leğen, iki büyük kazan alındığından bahsedilmiştir. (Turan, Makaleler, 2010) Bu dönemde Siirt’te de bakır taslar ve bakır eşyalar meşhur olmuştur. (Merçil, 2000)

İbn Battuta Denizli’de kendisine beyin huzurunda altın ve gümüş taslarda şerbet ikram edildiğinden bahsetmiştir. (Batuta, 1971) İzmir’de ise Umur Bey’in Şeyh İzzeddin’e hediyeler verdiğinden, bu hediyelerin ise içi gümüşle dolu bir maşrapa şeklinde verdiğini, maşrapanın ise iri gümüş kaba denilmesinden bahsetmiştir.

İbn Battuta Antalya’ya uğradığı sıra gördüklerini şöyle anlatmıştır: *Muhteşem bir zaviyeye gittik, oturma salonunda beş adet ‘beysus’ bulunuyordu.”* şeklinde anlatmıştır. Beysus: bakırdan yapılmış üç ayaklı şamdan türüne verilen isimdir. Şamdanın baş kısmına bakırdan yapılmış parlak ve ince bir kandil yeri açılmış olduğundan ve hemen yan kısmında yağ ile doldurulmuş bakır kapların bulunduğu bahsetmiştir. Yine günlük hayatta taşı parçalara ayırmak için demir balyozlar kullandıklarından bahsetmiştir. (İbn Battuta Tanci, 2010)

İbn Bibi ise Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin’in saygın padişahlar tarafından gönderilen elçileri kabul etmiş olduğu meclisleri halka açık bir şekilde düzenlemiş olduğunu ve onlara sevgisini göstermek amacıyla altın kadehten şarap içtiğinden eserinde bahsetmiştir. Yine altın işlemeli yapılmış olan taslarda vardır ve bunlar hükümdarlara hediye olarak gönderilmiştir. (İbn Bibi, 2014) Anadolu Selçuklu Devletinde altın ve gümüş sırmalarla kaplı terliklerde kullanılmıştır.

En eski dönemlerden itibaren kullanılan bir diğer araç-gereç ise demirden yapılmış “ütüler”dir. Kaşgarlı Mahmut ütüyü şöyle tarif eder:

“Mala biçiminde bir demir parçasıdır ki, dikiş yerlerini bastırmak için, kızdırılarak elbise üzerine basılır.” yine eserde; *ol tonug ütidi: O, giysinin kırışıklıklarını bir demirle ütiledi ve onu düzgünleştirdi.”* (Kaşgarlı Mahmut, 2012)

II.2.Türkiye Selçuklu Devleti’nde Askeri Alanda Madenlerin Kullanımı

Türk ulusu savaşçı bir millet olması hasebiyle savaş araç gereçlerine büyük önem vermişlerdir. (Turan, 1997)Orduda kullanılan teçhizatlar: Kılıç, yay, mızrak,

(İbn Bibi, 2014) ok, süngü (kaynaklarda geçen diğer isimleri, kargı, reşat ve gencedir. Dürtmek, saplamak ve fırlatmak amacıyla düşmana zarar verilir.) (Göksu, 2010) gürz ve kalkan (kale kapılarının kilitleri kırılmıştır.) kullanılmıştır. (Bibi, 1941) Germiyanogulları beyliğinin ordusu, silah olarak mızrak ve ok kullanmış olmakla birlikte, çelik zırh ve üniformalar kullanmışlardır. (El-Ömer, 2014) Ayrıca çelikten süslü silahlar yapmışlardır. (Turan, 1997)



Görsel-39: Kargı, harbe.

Ok kullanımında basit gibi görünen fakat önemli bir yere sahip olan , Zırhgirler: Ok atışlarında başparmağa takılan yüzüklerdir. Parmak boğumunu yaralanmalara ve incinmelere karşı korumak amacıyla kullanılır. (Oruç, 2017) Zırhgirin parmağın üzerine oturan uzunca yerine damak ya da kaş, iç kısma kulak, kiriş takılan dış kenarına ise eşik adı verilmiştir. (Aygör & Acar, 2022)



Görsel-40: Zırhgir

Neft arabası, sapan, hançer, (yakın dövüşlerde kullanılan hançerlerin uç kısımları eğri olmakla birlikte iki tarafı da keskindir.) (Göksu, 2010) çomak, balta (nacak), genellikle yakın dövüşlerde kullanılmıştır. Baltalar savaşlarda hem yaya hemde atlı birlikler tarafından kullanılmıştır. Boyları bir metreye kadar olan baltaları yayalar, bir metreden kısa olanları ise atlı birlikler kullanmışlardır. Yine “teber” denilen boyu iki metre ve daha fazla olan baltalarda kullanılan silahlar arasındadır. Teberlerin hem balta hem keser olan kısımlarına ise “teber bişe” adı verilmiştir. (Göksu, 2010)

Mancınık, arrade, nekkab, miskab, taş gülle, ok ve neft atan çark, gürz, (Bibi, 2014) debbus, koçbaşı, amud(Göksu, 2010), topuz (piyadelerin ellerinde ya da bellerine asılmış şekilde, süvarilerin ise atlarının eyerlerine bağlanarak taşınmıştır.) önemli savaş araç-gereçlerindendir. 1211 yılında Bizans ile yapılan savaşta Türkiye Selçuklu Sultanı olan I.Gıyaseddin Keyhüsrev’in omzunda asılı fil ağırlığında bir topuzun bulunduğu bahsedilmiştir. (Bibi, 2014)

Bazı kaynaklarda zırh Haçlı Savaşları esnasında öğrenilmiştir bilgisi veriliyor olsa da (Uzunçarşılı, 1969) bu görüş yanlıştır. Türkler çok eski tarihlerden itibaren zırhı bilmekteydiler. Madenlerden, ağaçtan yapılmış zırhlar Türkler tarafından

kullanılmıştır. Sadece kendilerini değil atlarında bu zırhlarla korumuşlardır. Üstelik bazı kaynaklarda zırh için “*demir don*” ibaresi kullanılmıştır. Dede Korkut hikayelerinde anlatılan kahramanlarda demir zırhlarını giydiklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca zırhın kolu koruyan bölümüne “*korucuk*” dizi koruyan bölümüne ise “*dizcik*” denilmiştir. (Süslü, 2007)

Göksu ise zırhların daha önce Türkler tarafından bilindiğinden üstelik Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah ile Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş arasında yapılan savaşlarda zırh kullanıldığından bahsetmiştir. Bu zırhın ise kıymetli madenlerle işlenmiş olduğundan ve zırhı bulanlar onu hemen Tutuş’a götürdüğünde zırhın sahibinin bir hükümdar olabileceğini düşünüp hemen bulunduğu yere gittiğinden, bu kişinin Süleyman Şah olduğunu anladığından bahsetmiştir. (Göksu, 2010)

Sultan Alaaddin Keykubad’da Rus elçisinin geldiği esnada, karargah çadırının etrafında silahlarını kuşanmış tepeden tırnağa altın yaldızlı demir zırhlar içinde ordugahın her yerinde omuzlarında mızraklarıyla beklemelerini askerlerinden istemiştir.

Kazvinli Emir Şemseddin Ömer Erzurum’a gelişini ve gördüklerini şöyle anlatmıştır:

“Dünyalık kazanmak kaygısı ile eski baba yurdumu terk ederek ticaret yolunu tutmuş ve doğruca Erzurum’a gelmişim... Bir müddet orda kaldım. Sonra zırhçılık sanatına ihtisap ettim. Renkli işlemecilik öğrendim...” (İbn Bibi, 1941) anlaşıldığı üzere Anadolu’da zırh üretimi yapılmakla kalmayıp, zırhlar üzerinde süsleme sanatında ileri düzeye ulaşıldığı görülmektedir.



Görsel-41:Kösedağ Savaşı'ndan kalma zırh

Kösedağ Savaşı'nda, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i koruyan askerlerin giydiği zırh, bugün Sivas Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir.

Savaşlarda kullanılan bir diğer araç ise başı korumak amacıyla demirden yapılmış olan “*miğfer*” lerdir. (Göksu, 2010) Miğferler farklı çeşitlerde yapılmıştır. Genel olarak miğferlerin şekilleri şöyledir: Sadece göz kısmı açık kalacak şekilde yüzü örten miğferler, sivri tepelikli, enselikli ve siperli miğferler yapılmıştır. (Süslü, 2007)



Görsel-42: Miğfer

Selçuklu Devleti kendi imal ettikleri miğferlerin yanında Avrupadan da gümüş miğfer ithal etmişlerdir. Miğferlerin yanı sıra mancınıklar, Frenk kalkanları, zırhlarda ithal etmişlerdir. Savaş aletleri yönünden Şaş, Harezm, Şam bölgesinin kılıçları en eski dönemlerden itibaren üstün özellikleriyle bilinmiştir. (Turan, 1997) Ayrıca savaşlarda kullanılan mancınıkların içine taşların yanı sıra demirden yapılmış yuvarlak taşlarda konularak savaş araç-gereci olarak kullanılmıştır. (İbn Bibi, 1941)

İbn Bibi Gıyaseddin Keyhüsrev'in Rum ülkelerine sefere giderken;

“Davulun (kös) gürültüsü ve zurnanın (nay) sesi yükselince dünya gökyüzü gibi yerinden oynadı.

Kemerini kuşanıp zırhını giydi. Keykubad tacını başına koydu.

Demir yükten yeryüzünün beli büküldü, şahın etrafında, arkasında önünde kılıçlardan boş bir alan kalmadı.

Altın işlemeli kılıcı, belinin etrafını bir hisar gibi çevirdi.”

Yine İbn Bibi, “Sultan Alaaddin Keykubad’ın üzerine hilal şeklinde bir zırh, başına parlak bir miğfer, omuzunda fil ağırlığında bir zırh, kolunda yay, belinde değerli mücevherlerle işlenmiş kılıcı, tunç damarlı ve demir tırnaklı atının olduğu” şeklinde tasvir etmiştir. Ayrıca savaş esnasında; “Sultanın mızrağın kısa, okun etkisiz, zırhın gevşek, kılıcın kör, hançerin kesmemesini, gürzün hafif, miğferin artık çalışmadığını gördüğünde su damlatır gibi mücevher damlatan elini keskin kılıcını kınına koyup mızrağını eline alıp” savaştığından bahsetmiştir. (İbn Bibi, 2014)

İzzeddin Keykavus Hancin Kalesi kuşatması sırasında düşman askerlerini çember içine alarak, ok ve kılıç darbeleriyle onları atlarından düşürmüş ve ok, kılıç ve gürz darbeleri ile düşman askerinin geri çekilmesini sağlamışlardır. (İbn Bibi, 2014)

Birçok yönden gelişmiş bir şehir olan Sivas’ın gerek demir rezervi gerekse demir işlemecilği yönünden gelişmiş olması aynı zamanda silah üretim merkezlerinden biri olmasını da sağlamıştır. Savaş aletlerinden “kara buğra” veya “kara buğa” olarak adlandırılan mancınıklar başta olmak üzere birçok savaş aleti burada üretiliyordu. Sivas’ın yanı sıra birçok Anadolu şehrinde de ağır ve hafif silahlar yapılıp satılmaktaydı. (Turan, 1997)

Devletin başkenti olan Konya’da da silahhaneler bulunmaktaydı. Bu silahhanelerde; ok, yay, kılıç, mızrak, hafif silahlar, mancınık, arrade ve daha birçok savaş aleti yapılmaktaydı. (Koca, 2016)



Görsel-43: Çift başlı kartal sembolü kılıç

Ok yapımı şehirlerde yaşayan ok ustaları vasıtasıyla “*okçular çarşısında*” yapılmıştır. (Turan, 1997) Türkiye Selçuklu Devleti’nde ok atmakla görevli olan askerlere “*Zevebun*” yahut “*Kemandar*” adı verilmiş, bu askerler yanlarında sadece ok bulundurmayıp “*nize*” adı verilen kısa mızraklarda taşımışlardır. Anadolu’da imal edilen oklar düşmana acı vermek ve etkisiz hale getirmek amacıyla zehirli ve çentikli bir şekilde yapılmıştır. Her ne kadar ok imali Anadolu’da yapılsa da ekonomik anlamda güçlü olan kişiler ve hassa birlikleri Şam ve Taşkent oklarını zaman zaman kullanmışlardır. Türkiye Selçuklu Devleti’nde kullanılan okların ve okçuların maharetinin örneklerinden biri; Sultan I. Mesud ile Fransa Kralı VII.Louis arasında gerçekleşen savaşta Selçuklu askerleri Fransa’nın zırhlı askerlerini ok yağmuruna tutarak birçok şövalyeyi öldürmüşlerdir. Bu durum okçuların ve okların zırhları delecek kadar maharetli olduklarını göstermiştir. (Haşimoğlu, 2004)

Giyim

Şap madeni dokuma endüstrisinde kullanılması giyim sektörüne önemli katkılar sunmuştur. Özellikle kumaşın ve dokuma iplerinin boyanmasında kullanılan kaliteli şapların birden fazla rengi olması ürün çeşitliliğine katkı sağlamıştır. Anadolu şapları, beyaz, pembe (Acun, 2010) ve kırmızı (Bedirhan, 2023)renklerdedir. Yine şaptan faydalanılan bir diğer alanda dericiliktir. (Koca, 1996) Derilerin tabaklanıp kullanılır hale gelmesinde şap madeni önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bitki köklerinden de boyama amaçlı faydalanılmıştır.

Bu alanda elbiseleri süslemek amacıyla değerli madenlerden faydalanılmıştır. Bu madenlerin başında altın, gümüş ve lacivert taşı gibi çeşitli taşlar kullanılmıştır. Yine elbiselerin süslenmesinde kullanılan bu madenleri işlemek amacıyla metal iğneler ve metal tellerden faydalanılmıştır. Ayrıca boya yapımında kullanılan kazanlarda bakır, tunç ve demir gibi madenlerden yapılmıştır. Ayrıca kazanları sabitlemek amacıyla da demir sacayakları kullanılmıştır.

İbn Battuta Seyahatnamesinde Denizli’de hiç bir yerde olmayan kaliteli altın işlemeli pamuklu elbiseler dokunduğundan ve Aydınolu Hızır Beyin Tire’de (İzmir) kendisine “*nah*” isimli, sırma işlemeli ipek elbise göndermesinden bahsetmiştir. (İbn Battuta, 2010)Yine Anadolu, Konya, Aksaray, Denizli, Honaz, Acıpayam ve Buldan’da deriler tabaklanarak geleneksel yöntemlerle çizme, kundura ve yemeniler yapılmıştır.(Bedirhan, 2023)

Bu sırma elbiselerin yapımı için ise “*iğne*” kullanılmıştır. Kılaptan adı verilen altın sarılı tellerle kumaş üzerine “*çiğme*” adı verilen nakışlar yapılmıştır. Yine “*zerbafi*” adı verilen altın işlemeli elbiseler yapılmıştır. Altın işlemeli kumaşlara bir diğer örnekte altın, gümüş veya parlak teller ile bezenerek dokunan, “*kemha*” adlı kumaşlardır. Bu kumaşlar ileri gelenler ve aileleri için dokunmasının yanı sıra hediye, ticaret ve ödeme amacıyla kullanılmıştır. (Uyumaz, 2010)

Anadolu’da Selçuklu öncesi kumaş işleriyle meşgul olan Rumlar Anadolu’nun Türk yurdu olmasının ardından da mesleklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Sadece işlerinde mahir Rum erkekleri değil aynı zamanda Rum kadınları da aktif olarak çalışıyorlardı. Ladik şehrinde yaşıyan Rum kadınları “*pamuklu kumaş üzerinde altın işlemleri*” ve “*sırmalı kumaşlar*” imal ediyorlardı. Bu dönemde İbn Batuta’nın verdiği bilgiye göre Aksaray halılarıyla meşhurdu. Ayrıca Suğdak şehrinde Türkler yaşıyor ve himayelerinde sanatkar Rumlar bulunuyordu. (İbn Batuta, 1971)

İbn Bibi eserinde Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan’ın Ahlat’a geldiği vakit, Melik Balaban’ın saçılar yapmış ve sultanın ayağını yere koyunca altın yaldızlı Rumi giyeceklerle dolunmuş olan “*Şuster*” kumaşları ayaklarının altına serdiğinden bahsetmiştir.

Zahireddin Faryabi’nin yazmış ve Anadolu Selçuklu sultanı Rükneddin’e sunmuş olduğu kaside sultan tarafından beğenilmiş ve kendisine iki bin Sultani dinarı, at, deve, köle, altın işlemeli atlas, pamuklu, Sakilatun ve Attabi kumaşlardan oluşan elbiseler hediye edilmiştir. Yine İznik Krallığı tarafından Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin’e altın sırmalı ve atlas meliki ve madeni elbiselerden vb. gelen hediyeler arasındadır. (İbn Bibi, 2014)

Büyük Selçuklu Devletinde olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devletinde de hükümdarlık alameti olarak görülen “*tıraz*” adı verilen, döneminin anlayışına uygun olarak, kendi sembolleri olan renkte, ismi, unvanı ve lakaplarıyla işlenmiş elbiselerdir. Tırazlar tabi hükümdarlara, devletin ileri gelenlerine, yabancı elçilere ve savaşlarda başarı gösteren komutanlara verilmeleri halinde “*hil’at*” adını alırdı. Hil’atların tırazdan farkıysa elbisenin yanı sıra “*külâh, kemer, hama’il, kılıç, at, askeri mızık ve alem, para*” vs. gibi hediyeleride içinde barındırmasıdır. Sultan İzzeddin Keykavus Sinop’u feth edip Trabzon Rum İmparatoru Kyr Alexios’a “*sırma elbiseler, külâh ve gerdanlıklı atlardan*” oluşan bir hil’at hediye etmiştir. Sadece Sultanlar hil’at vermez aynı zamanda Halife de hükümdarlara hil’at gönderirdi. Halife en-Nasır Lidinillah’ın Sultan İzzeddin Keykavus’a göndermiş olduğu hil’at şöyledir:

“*Fütüvvet şalvarı*” (sirval-i fütüvvet), “*saltanat menşuru*”, “*saltanat hil’atı*” (Hil’at-ı saltanat-ı şahvar), *tülbende sarılmış bir “sarık” (immame), “davul çomağı” (mukarra’a), “altın yaldızlı gerdanlık ve at başlığı” (tovk-u ser fesar-ı zer nigâr) ve “süslü eğer takımı” (süruç çün mürevviç mürassa)* gibi hâkimiyet sembolleri yer almıştır. (Koca, 1995)

Ayrıca Hükümdarlık alametlerinden olan tırazlar da sırmalı ve kenarları yazılarla süslenmiş, genellikle sarı ve kırmızı renli ipek kullanılarak yapılmıştır. Bu tarz ürünlerin yapıldığı yerlere “*Daru’t-tıraz*” ve başındaki görevliye “*Sahibü’t-*

tiraz” adı verilirdi. (Tekinoğlu, 2012) Bu kumaşların ölçüsü ise demir arşınlar ile belirlenmekteydi. (Merçil, 2000)

Sarayda kullanılan bir tiraz örneği şöyledir:

“Genellikle kapalı yakalı önden kaytanlıdır. Açık olabilir ve kemerler kaytanlı bazen süs şeklinde olabilir. Kollarda daima titaz olur, malzemeye göre, altın yaldızlı tiraz görülür. Bazende bu tirazlarda mevkii simgeleyen yazılar bulunur.” (Süslü, 2007)

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde de kaftanlar kullanılmıştır. Ahmet Vefik Paşa *“Kaftan”* kelimesinin Türkçe *“kaptan”* sözcüğünden geldiği görüşündedir. Fakat bu görüş kesin doğru kabul edilmemiştir. Kaftan kullanımı çeşitlilik göstermiştir örneğin; resmi günler ve diğer günlerde farklı kaftanlar kullanılmıştır. Kaftanın yapıldığı kumaş türü de dönemlere göre farklılıklar göstermiştir. (Ögel, 1991)

Elbise ve kaftanların yanı sıra kemerlerde de değerli madenler kullanılmıştır. İktisadi düzeye ve konuma göre kemerler kullanılmıştır. Tokalı yapılan kemerlerde altın, gümüş, tunç ve yeşim taşı kullanılmıştır. (Süslü, 2007) Konya’da dokunmuş *“ipek kumaş altunlu”* üzerinde bulunan kitabede I. Alaaddin Keykubad adına dokunduğu belirtilmiştir. (Yasa, 1996)



Görsel-44: Bronz kemer tokası

Süs Eşyaları

Süs eşyası olarak çoğunlukla altın ve gümüş kullanılmıştır. Altından yapılmış bilezikler, yüzükler, küpeler, kolyeler aynı zamanda konumuda simgelemektedir. Altın ve gümüşten yapılmış küpelere “ökmek” adı verilmiştir. Yine kadın ve erkekler tarafından kullanılan gerdanlıklarda yapılmıştır. Bu gerdanlıklara “göğüsük” adı da verilmiştir. Gerdanlığın bir diğer ismi ise “Boyun halkası” dır. Kıymetli taş olarak ilk sırayı inciler alır, ikinci sırada firuze ve yakut gibi değerli taşlar gelirdi. Anadolu’da kullanılan bir diğer süs eşyası ise bileziklerdir.

“Tellerin bükülmesi ile yapılan bileziklere; burma, akıtmalı olanlara akarsu veya akıtma; dilimli bileziklere dilmiş; savatlılara kabara; bir tel halinde olanlara şeve; boncuk dizilerine tor ya da yandım ve yedek” gibi isimler verilmiştir.

Süs eşyası olarak kullanılan yüzükler ise yapılış şekillerine ve amacına göre farklılıklar göstermiştir. Örneğin;

“Kaşlı yüzük, kaşsız yüzük, halka yüzük, nişan ve gerdek yüzüğü, uğurlu ve sihirli yüzükler” yaygın olan yüzük türlerindendir. Nişan hediyesi olarak kullanılan yüzükler genellikle altından yapılmıştır.

Dede Korkut hikayelerinde vermiş olduğu bir bilgi şöyledir:

“Beğrek barmağından altın yüzüğü çıkardı., kızın parmağına geçirdi, ortamızda bu nişan olsun...” dedi.

Dede Korkut uğurlu ve sihirli yüzüklerden ise şöyle bahseder:

“Tepegöz’ün peri anası, Tepegöz’ün parmağına bir yüzük geçiriyor ve şöyle diyor: “Ok batmasın, tenini kılıç kesmesin”. (Ögel, 1991)

Türkiye Selçuklu Sultanları devlet işlerini yürütürken ferman ve misallerin yanı sıra hakimiyet sembollerinden olan yüzüklerini de özel durumlarda görevlendirdikleri kişilere verebiliyorlardı. Elinde Sultanın yüzüğü olan kişi özel veya resmi bir görev için memur edilmiş olabilirdi. Bu sebeple yüzükte “tuğra” ve “tevki” gibi bir hakimiyet sembolü olmuştur. (İbn Bibi, 2014) Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in yüzüğü hükümrانlığının ilk dönemlerinde Emir Sâdeddin Köpek tarafından kullanılmıştır. Sâdeddin Köpek, yüzük ile isteklerinin önünde engel olarak gördüğü rakiplerini teker teker ortadan kaldırmıştır. (Koca, 1995)

Kutalmışoğlu Süleyman Şah Antakya’da, Deyrül-mülk’te, taştan yapılmış bir su kurnasının içinde, bakır atlar üzerinde, ok torbalarıyla, bakırdan yapılmış yedi Türk’ü temsil eden bir Türk tılsımı bulmuştur. (Azimi, 1988)

Anadolu Selçuklu Devletinde devletin itibarını göstermesi açısından önemli bir yere sahip olan tahtlar, altın ve gümüşten yapılır ve diğer birçok kıymetli taşlarla

süslenirdi. Ayrıca hakimiyet sembollerinden biri olan taşlarda kıymetli taşlarla süslenerek yapılırdı. (Tekinoğlu, 2012) Sultan I.İzzeddin Keykavus Sinop fethi sonrası törenle şehre girerken hakimiyet nişanesi olarak; “*belinde kemeri, başında tacı, elinde yayı*” ile şehre girmiştir. (Koca, 2016)

İbn Bibi elçi karşılama sırasında Alaaddin Keykubad’ın mücevher kakmalı altın tahtına oturup, tacını başına koyup kemerini taktığından bahser. (İbn Bibi, 2014) Saltanat alameti olarak hükümdarların tuğları (asa) altından yapılmış olup, devlet erkanı gümüş tuğ kullanmıştır. (Turan R. , 2012) Yine hükümdarlık alametlerinden olan çetrlr atlastan ya da altın sırmalı kadifeden yapılmış, şemsiyeye benzeyen bu çetrleri “Çetirci (Çetirdar)” olarak adlandırılan görevliler tutmuştur. (Tekinoğlu, 2012)

Selçuklu Devletinin hakimiyet sembollerinden olan “*caşiye*” denilen, atların eyerlerinin alt kısmına konulan keçelerde de altın işlemleri kullanılmıştır. (Turan, 2012) Sorguçlar ise kıymetli taşlardan ve madenlerden yapılmışlardır. (Genel itibariyle bu adetler İran geleneğidir.)

Türkiye Selçuklu Devleti’nde süs eşyaları üzerinde çeşitli figürler kullanılmıştır. Özellikle aynalarda ki süslemelerde sfenks figürü, güneşi simgeleyen “*ebedi ışıık*”, hayat ağacı motifi, kuyruk ve kanat uçları ejder ile biten sfenks figürü bu motiflerden olmuştur.

“*Tilbisim’de bir Artuklu mezarından çıkan buluntular arasında 12,5x10 cm boyutunda bir tunç sfenksin kuyruk ve kanat uçları ejder başları ile bitmekte, uzun örgülü saçlı ve çekik gözlü olması Selçuklu modeli sfenk olduğunu göstermiş ve taht süsü ya da çadır direği tepesi olabileceği düşünülmüştür.*”

Öttingen Wallerstein Koleksiyonu’nda XIII. yy’a ait bulgular arasında:

“*Bir aynanın büstlü şeridinin etrafında on iki burcu simgeleyen, insan figürleri içeren bir şerit vardır. Aynanın çevresinde ise Artuk Şah’ın ismini veren bir nesih kitabe şeridi mevcuttur. Bu tarz büstler 1181-1226 yılları arasında Artuklu paraları üzerinde de mevcuttur.*”

Türkiye Selçuklu Devletinde kullanılan süsleme şekillerinden bir diğeri de yazılar olmuştur. XII ve XIII. yy madeni eserleri üzerinde “*nesih yazı*” ve “*kufi yazı*” kullanılmıştır. Kufi yazı çeşitli formlarda kullanılmıştır: “*kuşlu kufi*”, “*örgülü kufi*”, “*insan başlı kufi*”, şeklindeki yazılar en güzel örneklerden olmuştur.

Berlin müzesinde sergilenen Anadolu Selçuklu eseri kabul edilen altın kemer tokası:

“*Kenarları baklava biçimli, bir yüzünde karşılıklı oturan, başları geriye doğru çevrilmiş iki kanatlı-tavşan; diğeri iki yüzünde ise aynı şekilde iki kanatlı-*

grifon figürü vardır. Aralarında “hayat ağacı”nı simgeleyen iri bir palmet yaprağı bulunan bu hayvanlardan grifonların “Güneşi” tavşanlarında “Ayı” temsil ettikleri düşünülmektedir.”

Türkiye Selçuklu eseri olduğu düşünülen bir diğer eser ise “*taht süsleri*” dir. Bu taht süsleri:

“Dökümle yapılmış olup, hem kabartma hem de yaldız tekniği ile süslenmiş, ortasında büyük bir akik taşı bulunmaktadır. Plağın üzerinde, tahtında bağdaş kurarak oturan, bir elini kalçasına dayamış, diğer elinde kadeh tutan iki hükümdar figürü yer almaktadır. Çevresini, çiçekli-kufi hatla yazılmış bir “iyi dilek” kitabesi dolanmaktadır. Figürlerin sade bir zemin üzerinde yer alması, meyve ve tepsilerin ve elde tutulan nesnelerin figürlere oranla büyük boyda betimlenmiş olması, plağın 12.yy’ın ikinci yarısına ait olduğunu kanaatine sebebiyet vermektedir.” (Erginsoy, 2008)

Mimari

Türkiye Selçuklu Devleti’nde madenlerin kullanıldığı bir diğer alanda mimari alanı olmuştur. Mimari alanında madenlerin kullanımı diğer alanlara göre daha sınırlı olmuştur. Bu durumun temel sebebi savaşlar ve depremler gibi doğal afetler sebebiyle eserlerin tamamının günümüze ulaşamamasından kaynaklanmaktadır. Mimaride özellikle kapı tokmaklarının yapımında, anahtarların yapımında, çatıların yapımında, süslemelerde ve aydınlatmalarda madenlerden faydalanılmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti’nin başkenti olan Konya’da yaptırılan ilk cami olarak kabul edilen Alaeddin Camisi kagir örtü sistemiyle yapılmıştır. Caminin mihraba paralel olarak düzenlenmiş doğu-batı aksı ahşap döşeme kirişleri üzerinde düz tavan kaplaması ile örtülüdür ve üzeri kırma çatılı kurşun ile kaplanmıştır. Doğu bölümü ise taş paye ve mermer sütunlar üzerinde sivri tuğla kemerli ve ahşap kirişli döşeme ile örtülmüştür. Konya Alaeddin Camii yanı sıra Türkiye Selçuklu Devleti dönemine ait günümüze ulaşan bütün yapıların örtüleri kurşun ile kaplanmıştır.(Kahraman, 2022)



Görsel- 45: Konya Alaeddin Cami.

Anadolu-Suriye kervan yolu hattı üzerinde bulunan Karatay hanının yapımında kırmızı yontma taşlar ve dükkânlarında demirden yapılmış kapılar mevcuttur. (Turan, 1971)Yine Ahlatlı taş işçiler tarafından yapılan Mengücekoğulları beyliğine ait olan Divriği Ulu Cami, günümüze ulaşan önemli bir eserdir. Eserin en dikkat çeken kısmı ise yılın belirli dönemlerinde namaz kılan adam figürüdür. Bu figür taş işlemeciliğinde gelinen noktayı göstermesi açısından önemlidir.



Resim 46: Divriği Ulu Cami, namaz kılan adam figürü.

Mimaride madenlerin kullanımına bir diğerk örnek ise kapı tokmaklarıdır. Anadolu mimarisinde kullanılan kapı tokmaklarının genel özellikleri arasında dökümle elde edilip, kabartmalı ve tunçtan yapılması sayılır. Kapı tokmaklarının en meşhuru ise Cizre Ulu Camii'ne ait olan tokmaktır. Bu tokmalardan biri TİEM'de diğeri ise Kopenhag David Koleksiyonu'nda, bu tokmalara çok benzeyen üçüncü tokmak ise Berlin Devlet Müzesi'ndedir.

Cizre Ulu Cami tokmağının dış görünüşü şöyledir:

“Karşılıklı duran iki ejder ve ortada bir aslan başı şeklindedir. Ejderler çekik gözli, sivri burunlu, sivri kulaklı, kanatlarını ısırır pozisyonundadır. Figürler kazıma tekniği ile yapılmış, yılan pulu deseniyle kaplanmış gövdeleri birer büyük ilmek oluşturmakta ve birbirlerine dolanan kuyrukları kartal başlarıyla sonuçlanmaktadır.” (Erginsoy, 2008)



Görsel- 47: Cizre Ulu Cami kapı tokmağı

Anadolu'yu güney ülkelere bağlayan yol üzerinde bulunan Karatay Hanı'nın duvar kısmı ise yontma, cilalı mermer ve kırmızı taşlardan yapılmıştır. Hanın kapıları ise demirden yapılmıştır. (Turan, 2010)

III. BÖLÜM

III.TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE İKTİSADİ ALANDA MADENLERİN KULLANIMI

III.1.Ticari Alanda Madenlerin Kullanımı

Anadolu en eski dönemlerden itibaren ticaret merkezi olmuştur. Anadolu ticareti ile ilgili en eski belgeler Kültepe kazılarında ortaya çıkmış olup, bu belgeler ışığında ticaret mallarının cinsi, maden kayıplarının neler olduğu, etnik yapısı ve sosyal hayat hakkında bilgi sahibi olmamız sağlanmıştır. İlk Çağ'da Asur ticaret kolonileri vasıtasıyla Anadolu'ya karadan çeşitli binek hayvanları kullanılarak, çok miktarda kalay, tekstil ürünleri, süs eşyaları getirilmiş ve karşılığında Anadolu'dan altın, gümüş ve değerli taşlar götürmüşlerdir. Ayrıca yapılan ticaret sadece ülkeler arası değil şehirler arası da olmuştur.

Anadolu Selçuklu Devletinin kuruluş sürecini tamamlaması neticesinde iktisadi faaliyetler hız kazanmıştır. Bu dönemde önemli şehir ve limanlar etkin konumdaydı. Bu şehirlerden en önemlileri Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Erzurum, Bayburt, Muş, Mardin şehirleri olmakla birlikte, Ayaş Limanı'da özellikle Cenovalı ve Venedikli tüccarla yapılan ticarete önemli bir yere sahip olmuştur. (Marco Polo, 2021)

İç ticaret Anadolu'da çeşitli şekillerde sağlanmıştır. Şehirli, köylü ve göçebeler arasında yapılan ticari faaliyet şehirlerin dışında kurulan pazarlardan sağlanmıştır. Zamanla şehirlerin büyümesi neticesinde surların dışında hanlar, pazarlar ve çarşılar kurulmuş, açık şehir modeli benimsenmiştir. Hem Selçuklu tüccarları hem de yabancı tüccarların rahatlıkla alış-veriş yapabilmesi sağlanmıştır. Her türlü ticari ürün için ayrı hanlar yapılmış ve bu sayede toptan satışlar yapılmıştır. Esnaf ve zanaatkarlar için farklı çarşılar kurularak onların parakende satış yapmaları desteklenmiştir. Ham maddenin bulunduğu bölgelerde işlenmesi yine o bölgedeki insan gücünden sağlanmıştır. Bu durum bölgenin şehirleşmesine katkı sağlamıştır. (Polat, 1992)

Ticaretin gelişmesinde etkin olan diğer bir fonksiyon ise Ahilik teşkilatı olmuştur. Anadolu'da ahilik teşkilatı şehirlerde yapılan ticareti düzenlemekle kalmamış yeni imalathanelerin açılmasını sağlayarak, üretime de büyük katkı sağlamıştır. Bu teşkilat Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir.

Tüccarlar ülkenin her yerinde konuk olarak malikânelerde kalabilmişlerdir. Bu durumun sebebi kişinin para karşılığı her türlü ürün sağlayabilme imkanına sahip olmasıdır. Ayrıca tüccarların seyyahlar gibi birçok ülke gezmeleri sebebiyle anlatacak çok fazla hikâyeye sahip olması da insanların dikkatini cezbetmelerinde

etkili olmuştur. Yine tüccarların anlattıkları hikâyeler hükümdarlarında ilgisini çekiyor bu sayede bölgeler hakkında bilgi sahibi oluyorlardı. Ayrıca tüccarlara ara sıra elçilik görevlerinin verildiği de olmuştur. (Gordlevskiy, 2015) Anadolu'ya gelen tüccarların yanı sıra Selçuklu tüccarları da birçok ülkeye ticaret yapmak için gidiyorlardı.

İranlı Şemseddin Ömer Kazvini, Selçuklu Sultanı I.Gıyaseddin Keyhüsrev, II.Süleymanşah ve devamında başa gelen Anadolu Selçuklu Sultanları ticarete ve ticaret yollarının güvenliğine büyük önem vermişlerdir. Ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için ilk iş olarak ticaret yolları üzerine kervansaraylar inşa ettirmişlerdir. Akabinde ise Karadeniz ve Akdeniz Liman ticaretinde önemli olan stratejik bölgeleri hakimiyetleri altına almışlardır. Bu bağlamda Samsun, Antalya Limanlarını almışlardır. (Kaya, 2006) Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'yı fethi ticarete yeni bir soluk kazandırmış ve Haçlılar ile yapılan anlaşmanın neticesinde Selçuklu ticareti daha da canlanmıştır. (Turan, 1958)

Antalya'nın fethi devleti kara devleti olmaktan çıkarmasının yanında, Selçuklu Devleti'ni dış bağlantılar kurarak önemli bir ithalat ve ihracat merkezi haline getirmiştir. Aynı zamanda bir üs bölge olma özelliği sayesinde fetihleri desteklemiştir. Ayrıca Kıbrıs'taki Franklarla ticaret antlaşmasının yapılmasında Selçuklu ekonomisine önemli ölçüde katkı sunmuştur. Bu sayede sınırların dışında da malların satışı sağlanmıştır.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus ile Kıbrıs Kralı Hugues arasında yapılan ticaret anlaşmasının maddeleri şu şekildedir:

“Her iki tarafın tüccarları, karşılıklı olarak hakimiyetleri altındaki bölgelerde denizlerde serbestçe ticaret yapabilecek ve sadece belirlenen gümrük vergisini verecektir.

Her iki devletin sahillerinde fırtınaya tutulup kazaya uğrayan gemilerden kurtarılan tüccarlar ve malları, bağlı oldukları devlete teslim edilecek.

Deniz korsanları tarafından ele geçirilen tüccar gemileri, hangi devletin sahillerine çıkarılmışsa, o devlet tarafından içinde bulunan insanlarla birlikte malları mensup oldukları tarafa iade edilecek.

Her iki devlette, sınırları içinde ölen tüccarların mallarını ait oldukları devlete teslim edecekler.

Taraflar antlaşmaya üç yıl süre ile riayet edecekler.” (Koca, 2016)

Osman Turan'ın Türkiye Selçukluları Hakkındanda Resmi Vesikalar adlı eserinde 33 numaralı vesikada belirtildiği üzere muhtesipler Meliki olan Ebu Bekir

Konya'ya mali işlerin düzenlenmesi için tayin edilmesi ile birlikte hemen düzenlemelere başlamıştır. İlk iş olarak çarşı ve pazarlarda kullanılan paraların ölçü ve ayarlarının korunması, alışverişlerde adaletsizliği sebep olacak eğilimlerin önüne geçilmesini sağlamıştır. Bu sayede alıcı ve satıcıların hakları korunmuştur. (Turan, 1958)

Türkiye Selçuklu Devleti'nde iki ciltlik bir kitabın fiyatı kırk dirhem, hükümdar macunu 1000 sultani altını, bir battaniye yirmi iki dinar, bir testinin fiyatı bir dinar, bir öğretmenin özel ders verdiği öğrenci eğer zengin bir ailenin oğluysa iki dirhem olarak kabul edilmiştir. (Turan & Kırpık, 2012)

El-Ömeri'nin vermiş olduğu bilgilere göre; Anadolu'da Kastamonu yöresinde kıymetli atlar yetiştirilir ve yetiştirilen bu atlar yüksek fiyatlara satılırdı. Bu atlar bin altın dinara ve yer yer daha yüksek fiyatlara satılırdı. (El-Ömer, 2014) Ayrıca Candaroğulları toprağı olan Kastamonu'dan demir ve bakır madenleri ticareti de yapılmıştır. (Uzunçarşılı, 1969)

Franklar başta olmak üzere birçok yabancı tüccar Türkiye Selçuklu topraklarından geçmek zorunda kalmış ve özellikle Sivas'ı kendilerine toplanma yeri olarak belirlemişlerdir. Ardından Sinop'tan gemilerle Kırıma ulaşıyorlardı. (Heyd, 1975)

Anadolu'dan ihraç edilen ürünler: kumaş, ipek, şap, zambak, reçine, bakır, gümüş, susam, kereste, bal, balmumu, gibi ürünlerdir. (Uzunçarşılı, 1969) Avrupa'ya ihraç edilen ürünler arasında şap birinci sırayı alıyordu. Anadolu halkı boya kullanması sebebiyle şapa çok fazla rağbet etmiyor, Avrupa ise boya sanayinde şapa fazlasıyla önem veriyordu. Kaliteli ve ucuz olması Anadolu şapına olan talebi arttırıyordu. Bu şaplar limanlardan ihraç ediliyordu. Foça şapı Foça Sahili'nden, Karahisar ve Ulubat şapı Giresun Limanı'ndan, Kütahya Şapı Antalya Limanı'ndan ihraç ediliyordu. Şapın yanı sıra, kırmızı ve sarı renkli zırnık, boraks başlıca madeni ihraç ürünleri sayılmaktaydı. Bunlara ek olarak; pamuk, altın işlemeli bezler, hamam takımları ihraç edilmiştir. (Batmaz, 1994)

Ermenilere ait olan bölgelerden ihraç edilen ürünler ise şunlardır: canlı hayvan(at başta olmak üzere, koyun, kümes hayvanları), safran, yün, pamuk, ağaç ve ağaç ürünleri, demir ve demir ürünleri, tuz, kuru üzüm, hububat, ipek, ihracat ürünleri olarak kullanılmaktadır. (Ersan, 2007)

Anadolu'nun coğrafi konumunun bir neticesi olarak birçok bölgeyle ticaret yapabiliyordu. Anadolu'ya ithal edilen ürünler arasında günlük hayatta ve askeri alanda kullanılmak üzere kullanılan araç-gereçler ilk sırayı alıyordu. Bunlar arasında ipekli ve işlemeli elbiseler, kumaşlar, kürkler, sarıklar, perdeler, miğferler, mancınıklar, gümüş Venedik tulgaları, fenerler, Frenk kalkanları, zırhlar yer almaktaydı. (Batmaz, 1994)

Güney bölgelerden silah, Mısır ve Suriyeden dokuma ürünler (sarık, yün, elbise vs.) Bağdat'tan ipek, atlas, ipekli kumaş ithal ediliyordu. (İbn Batuta, 1971) Koku verici ürünler (ıtriyat, misk, alois, anber vs.) Çin'den ipek, Orta Asya'dan mücevherat ve değerli taşlar, Şiraz ve Gürcistan'dan halılar, Kafkasya'dan at, Rus ülkelerinden kürkler (sincap, samur ve tilki) bunlardan bazılarıdır. (Gordlevskiy, 2015)

Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad ile Kıbrıs Kralı Pierre arasında imzalanan ticaret antlaşmasına göre;

“Türkiye Selçuklu Devletinin mallarını Kıbrıs'ta satmak istedikleri taktirde % 1 vergi ödeyeceklerdi. Eğer sadece transit geçiş sağlanacak olursa, şapın bir kentalı için bir altın (besant), yünün bir kentalı için iki altın, her balya ipek ve ipekliler için 1,5 diğer bütün madenlerden de kental başına bir altın vergi alınacağına dair antlaşma yapılmıştır. Kıbrıslıların ihraç ve ithal edilecek olan malları için ise % iki oranında vergi alınacaktı.” Bu antlaşmanın temelini atan kişi Sultan İzzeddin Keykaus olmuştur. İzzeddin Keykavus ile Kıbrıs Kralı Hugues 1214 yılında karşılıklı olarak ticaret antlaşması imzalamışlardır. Bu antlaşma daha sonra tahta çıkan Alaaddin Keykubad döneminde tekrar edilmiştir.

Alaaddin Keykubad ile Venedik Dukası arasında yapılan ticaret antlaşmasına göre:

“Hakim olunan bölgelerde Venediklilere karşı herhangi bir problem oluşturulmayacak, % 2 oranında vergi alınacak, kıymetli taşlar, incilerden, işlenmiş ya da işlenmemiş gümüş ve altından, zahireden herhangi bir vergi alınmayacaktır.” şeklinde bir anlaşmaya varılmıştır. (Turan, 1958)

Sultan Alâeddin Keykubad'ın tüccarları korumak amacıyla oluşturduğu ekonomik politikası sayesinde Kıpçak, Bulgar, Rus, tüccarlar Konya'ya geliyorlardı. Hind kılıcı, Şam yayı, Gilan ve Gürcü kalkanları bu ürünlerden bazılarıdır. Bu sayede Anadolu'ya dünyanın her yerinden ticaret eşyası geliyor ve aynı şekilde dünyanın bir çok yerine de götürülüyordu. (Köymen, 1986)

Yapılan ticaretlerde alışveriş kolaylığı sağlamak amacıyla ortak paralar kullanılmaya çalışılıyordu. Örneğin İtalyanlar ile yapılan ticarete Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları gibi beylikler, ticareti kolaylaştırmak maksadıyla özel sikkeler bastırmışlardır. (Heyd, 1975)

III.2. Türkiye Selçuklu Devletinde Önemli Pazar Yerleri

Türkiye Selçuklu Devletinin deniz ticaretinin yeterince gelişmiş olmaması, ticarete ağırlığın kara ticaretine verilmesine sebep olmuştur. Kara ticaretinde

özellikle kavşak noktalarında bulunan şehirler gelişmiş ve bir çok ekonomik, kültürel ve sosyal faaliyete katkı sağlamıştır.

Anadolu kara ticaretinde önemli güzergahlar: doğu-batı hattında Anadolu-İran ticaret yolu, (Konya, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, İran ve Gürcistan), güney yolu, (Sivas, Malatya, Diyarbakır, Mardin, Musul, Bağdat, Basra), İstanbul-Musul hattı, (İzmit, İzmit, Eskişehir, Akşehir, Konya, Ulukışla, Adana, Halep, Şam, Mısır), Halep-Basra hattı, (Halep, Kilis, Nusaybin, Musul, Bağdat, Basra), Antalya-Kırım hattı, (Antalya, Konya, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Sinop, Kırım), Sivas-Samsun hattı, (Sivas, Tokat, Turhal, Amasya, Ladik, Samsun), Trabzon-Erzurum hattı, (Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Aşkale, Erzurum) önemli güzergahlarıdır. (Güçlüay, 1999)

Kara ticareti deyince akla gelen ilk şehir ise Sivas olmuştur. Doğu-batı güzergâhı ve Suriye'yi Mezopotomya ve Karadeniz'e bağlayan kavşak konumunda olan şehir, aynı zamanda Rus, Kıpçak ve birçok milletten tüccarların bir araya gelmiş oldukları bir pazar konumunda olmuştur. Tüccarlar sadece alışveriş yapmakla kalmıyor şehre yerleşip dükkan açarlarda olmuştur. Mallar Sivas'tan temin edilmesinin akabinde istenilen güzergahtan ülkeden çıkışı sağlanmaktaydı. Sivas Moğollar bölgeye geldikten sonrada önemini korumuş, Anadolu, Avrupa-İran ticaretinin de kavşak noktası olmuştur. Şehirde Ceneviz, Bulgar ve Yahudi tüccarlar da bulunmaktaydı. Şehir hem birden çok maden rezervine sahip olması, hem de köle ticaretinin merkezi olması, sanayi ürünleri ve dokuma ürünleri ticareti yönünden gelişmiş olması, tüccarları cezbetmiştir.

Ticaret merkezlerinden ikincisi ise doğu-batı, kuzey-güney yolunun kavşak noktasında bulunan Kayseri şehri olmuştur. Kayseri'de kurulan Yabanlu Pazarı bölge ticaretinin canlanmasına ve şehrin kalkınmasına önemli derecede katkı sunmuştur. Ticaretin canlanması ile bölgede kervansaraylar kurulmuştur. Ticari alanda diğer bir şehir ise hiç kuşkusuz Konya olmuştur. Konya ticaret yolları güzergâhında olması Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti olması ve bölgenin şap madeni yönünden zengin olması sebebiyle ticari bir şehir fonksiyonuna gelmiştir. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti'nin diğer şehirleride ticari anlamda aktif olmuştur. (Güçlüay, 1999)

Anadolu'da ticaretin gelişmesi ile ilgili olarak en önemli olaylardan biride uluslararası bir pazar özelliği gösteren Yabanlu Pazarı'nın kurulmasıdır. Pazara bu ismin verilme sebebi ise şehrin dışında bir bölgede kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Pazar güzergah olarak, Kayseri-Elbistan, Anadolu, Suriye, Irak kervan yolu üzerinde kurulmuştur.

Doğu-batı, kuzey-güney her yönden gelen yabancı tüccarlar mallarını bu pazarda satma imkanı buluyordu. Bu pazarın yanı sıra birçok pazar Anadolu'da kurulmuştur. Bunların bazıları şöyledir: Mardin'nin kuzeyinde kurulan "*Koçhisar Pazarı*", Kırşehir-Kayseri güzergahında kurulan "*Ziyaret Pazarı*" ve Amasya-Tokat

hattında kurulan “*Azine Pazarı*” dır. Bunlara ek olarak birde göçebe Türkmenler tarafından kurulan pazarlar vardır. Türkmenler bu pazarda hayvanlarından elde ettikleri ürünleri satıp, ihtiyaç duydukları ürünleri alırlardı. Türkmenler tarafından kurulan bu pazarlara ise “*Türkmen Pazarları*” adı verilirdi. Kurulan bu pazarlar ticareti geliştirmiş ve kuruldukları bölgelerin şehirleşmesinde etkili olmuşlardır. Pazarlar sayesinde bölgede han, hamam, çarşı, dükkan, kervansaray gibi yapılar inşa edilmiştir. (Turan, 1997)

Pazarların haricinde panayır ve fuarlarda düzenlenmiştir. Panayırlar pazarlara oranla daha kapsamlı ve toptan ticaretin yapıldığı önemli ticaret alanları olmuştur. Bu sayede ticaret hacmi daha da artmıştır. Fuarlar ise uluslararası ticarete önemli bir yere sahip olmuştur. Fuarlar tek bir günle sınırlı olmayıp uzun süreli kuruluyor, devamlı olanları da vardı. (Güçlüay, 1999)

III.3. Türkiye Selçuklu Devleti’nde Sanayi

Türkiye Selçuklu Devleti’nin sanayisi diğer devletlerde olduğu gibi ham madde, yarı işlenmiş madde ve mamül madde şeklindeydi. Ham madde kaynakları günümüzde de olduğu gibi şehir merkezlerinin dışındadır. Ormanlardan kereste, odun ve kömür elde edilmiş, maden ocaklarından, gümüş, demir, bakır, kaya tuzu gibi madenler elde edilmiştir. Madenlerin çıkartılmasında taşrada yaşayan yörüklerden faydalanılmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti’nde yaygın olarak işletilen maden gümüş ve demir madenleridir.

Demir ve bakır madenleri kütleler halinde getirilmelerinin ardından yassı ve kullanılabilir bir şekile dönüştürülürdü. Yarı mamül maddeleri alan esnaflar madenlere istedikleri şekilleri veriyorlardı. Derilerin tabaklanması işlemi ise sahillerdeki tabakhanelerde yapılırdı. Tabaklanan deriler ayakkabı ve eğer yapımında kullanılırdı. Sanayi kollarından bir diğeri dokuma sanayiydi. (Baykara, 2004) Selçuklu dokuma sanayinde birbirinden değerli boyalarla kumaşlar boyanmış ve bu boyamalarda özellikle şap madeni ve bitki kökleri kullanılmıştır.

İbn Batuta’nın seyahatnamesinde belirtmiş olduğu Ladik (Denizli) şehrinde “pamuklu kumaş üzerine “*altın işlemler*” ve “*sırmalı kumaşlar*”, birbirinden güzel elbiseler dokuma sanayinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Yörenin yerli halkı olan Rum kadınlar dokuma sanayinde işçi olarak çalışmışlardır. Ayrıca bölgede üretilen pamuğun kaliteli oluşu ürünlerin dayanıklılığını arttırmıştır. dokuma sanayinin geliştiği bir diğer şehir ise Aksaray şehridir. Şehir dokuma halılarıyla meşhurdur. Koyun yününden imal edilen halılar Şam, Mısır, Irak, Hind, Çin ve diğer birçok ülkeye ihraç edilmiştir. (İbn Batuta, 1971)

Türkiye Selçuklu Devleti’nin önemli şehirlerinden olan Sivas’ta birçok sanayi kolu faal olarak üretim yapmakta ve ülke ekonomisine ve ticaretine önemli katkılar

sunmaktaydı. Ankara ve Sivas sof kumaşlarının oldukça kaliteli olması hasebiyle tüccarlar tarafından tercih edilen kumaşlardandı. Sivas, Konya ve Kırşehir yörelerinde boyahane, cenderhane, karhane ve sabunhaneler mevcuttur. Bu imalathanelerde isimlerinden de anlaşılacağı üzere boyahanede: boya üretimi, cenderhanede: cendere ile yağ çıkarma, karhanede: kumaş boyama, sabunhanede ise sabun üretimi yapılmaktaydı. Ayrıca zenginler kişilerin evlerinde kullanması için balmumu çıkartılmıştır. (Yazıcı, 2011)

Sivas şehrinin demir madeni yataklarına sahip olması şehirde savaş araç-gereçlerinin yapımına katkı sağlamıştır. Sivas, savaş sanayinin merkezi haline gelmiştir. Sivas'tan sonraki merkez ise Germiyanogulları Beyliği'nin toprakları olmuştur. Sivas'ta imal edilen "*kara buğra*" adı verilen mancınıklar ve silahlar Avrupa başta olmak üzere birçok ülkeye ihraç edilmiştir. Sivas, demir madenleri sadece silah olarak değil aynı zamanda ham madde olarak da farklı ülkelere ihraç edilirdi. Özellikle Mısır'a ihraç edilen demir gemi yapımında kullanılırdı.

Ayrıca Sivas şehrinin Erzincan ve Kastamonu bakır yataklarına yakınlığı ve Ulukışla ve Aksaray demir yataklarına yakın olması ham maddelerin transferini kolaylaştırmış ve Sivas'ın silah üretim merkezi olmasında oldukça etkili olmuştur. Bu sayede Sivas'tan Türkiye Selçuklu ordusunun birçok ihtiyacı karşılanmıştır. Ordunun ok ve yay gibi hafif ihtiyaçları Anadolu'nun diğer şehirlerinden karşılanır yada ithal edilirdi. (Çalışkan, 2018) Yay, Şam ve Özbekistan'dan kılıç kalkan ise Hindistan ve Yemen'den ithal edilirdi. Selçuklu çağında bir diğer sanayi şehri ise Ahlat'tır. Ahlat şehrinin en önemli sanayi kolları, dokumacılık, demircilik ve çilingircilik olmuştur. (Bedirhan, 2016)

III.5. Paralar

Anadolu'da ilk para M.Ö.VII. asırda Lidyalılar tarafından basılmıştır. Basılan bu para altın ve gümüş karışım şeklinde basılmıştır. Daha sonra ise bu paralar bağımsızlık sembolü olarak kabul edilmiş ve her devlet kendi parasını bastırmakla kalmamış her hükümdarda kendi adının yazılı olduğu paralar bastırmıştır. Ayrıca basılan paralarda unvan ve lakapların yanı sıra halifelerin adlarının yazıldığı paralarda basılmıştır. (Parlar, 1999)

Büyük Selçuklu Devleti bağımsızlığını 1040 yılında ilan etmesinin akabinde ilk sikkeyi Nişabur'da (1041-1042) Tuğrul Bey bastırmıştır. Bastırmış oldukları paraların ön yüzünde genellikle; Kelime-i Tevhid, dönemin halifesinin ismi, para birimi (dinar veya dirhem), sikkelerin basım yeri ve basım yılı yer almıştır. Arka yüzünde ise; Kelime-i Tevhid'in ikinci kısmı, dönemin sultanlarının lakapları, isimleri, unvanları ve dış çevresinde Kur'andan ayetlere yer verilmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuş olduğu coğrafya sebebiyle bastırmış olduğu paralar

üzerinde sadece İslami etkiler değil, farklı devletlerin kültürel etkileri de görülmüştür. O dönemde Anadolu'nun yerli halkları olan Trabzon Rum İmparatorluğu, Doğu Roma İmparatorluğu, Kilikya Ermeni Krallığı'nın etkileri bastırılan paralar üzerinde kendisini hissettirmiştir. (Çetin, 2006)

Selçuklu Sultanları, hakimiyet sembolü olan paralar üzerinde kendi isimlerini yazdırmışlardır. Sultanlar dışında kendi adına para bastırma asilik olarak görülmüştür. Son dönemlere kadar Selçuklu hükümdarlarının isminin yanında dönemin halifelerinin ismi de yazılmıştır. (Turan, 2012)

Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk üç hükümdarı, Süleyman Şah, (1075-1096), I.Kılıç Arslan, (1092-1107) ve Şehinşah'ın dönemine ait sikke buluntusuna rastlanmamıştır. (Parlar, 1999) İlk bakır para Sultan I.Mesud (1116-1156) döneminde bastırılmış, bu paralara "*fels*" adı verilmiştir. Bastırılan bakır paranın ön yüzünde küre ve balta tutan bir hükümdar resmi, arka yüzünde ise; isim, unvan ve lakap yer almıştır. Sikkelerin ağırlığı 5.6 gr. çapı ise 24 mm'dir. (Batmaz, 1994)



Görsel- 48: Anadolu Selçuklu Devleti'ne ait bakır para.

II.Kılıçarslan döneminde kestirilen darp yeri ve darp tarihi belli olmayan bakır sikkenin ağırlığı ise 4,20-1,20 gr ağırlığında değişiklik göstermiştir. Sivas ve Aksaray Meliki Kudbüddin Melikşah'ın bastırdığı bakır sikkelerin ağırlığı ise 3,95-1,71 gr aralığındadır. Tokat Meliki Rüknuddin Süleymanşah'ın bakır sikkelerinin ağırlığı ise biraz daha yüksek olup, 7,60-4,37 gr aralığında olmuştur. Malatya Meliki Müizzüddin Kayserşah'ın bakır sikkelerinin ağırlığı ise Anadolu Selçuklu Devleti'nde bastırılan en ağır bakır sikke olmuştur. Sikkenin ağırlığı en fazla 11,90 en az 8,04 gr olarak belirlenmiştir. Ankara Meliki Muhyiddin Mesud'un bastırdığı bakır paranın ağırlığı ise darp yeri bilinmemekle birlikte en yüksek 7,31 gr en düşük 6,29 gr olarak belirlenmiştir. Erzurum Meliki Mugisüddin Tuğrulşah'ın darp yeri ve tarihi belirtilmemiş olan sikkelerinin ağırlığı ise en yüksek 5,56 en düşük ise 2,90 gr

ağırlığında olmuştur. Yine Erzurum Meliki Rüknuddin Cihanşah'ın 1229 tarihli darp yeri bilinmeyen bakır sikkelerinin ağırlıkları 6,22 gr ile 3,35 gr aralığında değişiklik göstermiştir.

I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatının birinci döneminde darp yeri ve tarihi bilinmeyen bakır sikkelerinin ağırlıkları ise en yüksek 4,13gr, en düşük ise 1,21 gr ağırlığında olduğu belirtilmiştir. II.Süleymanşah'ın darp yeri belli olmayan 1196 tarihli sikkesi, 6,65 gr ağırlığında 1198 tarihli sikkesi en yüksek 8,46 gr en düşük ise 4,79 gr ağırlığında olup, 1200 yılına tarihlenen bakır sikkeleri ise en yüksek 7,45 gr en düşük ise 7,45 gr olarak belirlenmiştir. 1202 yılına tarihlenen sikkesi ise en yüksek 8 gr en düşük 7,14 gr ağırlığında olmuştur.

I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci kez saltanata çıkışının ardından Malatya'da bastırmış olduğu bakır sikkelerin ağırlığı darp yeri ve tarihi bilinmemekle birlikte en yüksek 3,39 gr en düşük 2,05 gr ağırlığında basılmıştır. 1205 yılında kestirmiş olduğu bakır sikke darp yerinin belirtilmediği sikkelerin ağırlığı en düşük 3,90 gr en yüksek ise 2,55 gr olarak belirlenmiştir. Darp yerinin ve darp tarihinin belirtilmediği bakır sikkelerin ağırlıkları ise en yüksek 3,60 en düşük 2,30 olarak belirlenmiştir.

I.İzzeddin Keykavus döneminde bastırılan bakır sikkelerin ağırlıkları ise şöyledir: 1214 yılında Sivas şehrinde bastırılan bakır paraların ağırlıkları en düşük 4,85gr en yüksek ise 3,60 gr aralığında olup, 1217 yılında bastırılan bakır sikkelerin ağırlığı ise 4,12 gr olarak belirtilmiştir. Tarih ve yer bilgisi olmayan bakır sikkelerin ağırlıkları ise 5,99 gr ile 1,97 gr aralığında değişiklik göstermiştir. (Aykut Ş. N., 2000)

Bastırılan altın ve gümüş para ilk olarak II.Kılıçarslan döneminde bastırılmıştır. En çok bastırılan ise gümüş paralar olmuştur. (El-Ömer, 2014)altın paralara o dönemde “*dinar*”, gümüş paraya ise “*dirhem*” adı verilmiştir. İsimlerinden de anlaşıldığı üzere, dinar kelimesi İran kökenli, dirhem kelimesi ise Grek kökenlidir. Bastırılan paralara Türkçe isim olan “*akça*” XIII.yy'da verilmiştir. Ayrıca Sultan II.Kılıçarslan'nın “Melik” unvanı verilen oğullarıda gümüş ve çoğunlukla bakır paralar bastırmışlardır.

II.Kılıç Arslan bastırmış olduğu paralarda “*Rum, Ermeni, Süryanilerin ya da Rum, Ermeni, Frenk ve Şam memleketlerinin büyük sultanı İzzeddin Ebu'l Feth Kılıç Arslan*” unvan ve lakaplarını kullanmıştır. (Turan, 1971)

Yine kaynaklarda verilen bilgide Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan bastırmış olduğu altın ve bakır sikkelerde “*Kılıç bin Mes'ud*” (Mesudun Oğlu) ibaresini kullanmıştır. Gümüş sikkelerde ise sadece “Kılıç Arslan” ibaresini kullanmıştır. (Çakmak & Dağlı, 2012)

Başka bir kaynakta ise Kılıç Arslan'a ait olan sikkeler üzerinde “*Es-Sultan'ül-Muazzam*” yazısının yazdığı sikkenin diğer yüzünde ise “*at üstünde sağa*

dönmüş, elinde mızrak tutan bir süvari resminin olduğundan bahsedilmiştir.” (Çay, 1987)



Görsel-49: Türkiye Selçuklu Devleti'ne ait gümüş para.



Görsel-50:Türkiye Selçuklu Devleti'ne ait altın para.



Görsel-51:İnsan yüzü, güneş ve aslan figürlü altın para.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin bastırmış olduğu gümüş sikkelerin ağırlıkları, 16 kırat olarak belirlenmiş bu rakam 3,086 grama denk gelmektedir. Her ne kadar sikkelerin basımında Abbasiler örnek alınsa da ağırlık olarak daha azdır. (Abbasi dirhemleri 3,125 gr ağırlığındadır.) Basılan altın sikkelerin ağırlıkları ise 3,72 gr ile 5,40 gr arasında değişmekle birlikte çoğunlukla 4,35-4,45 gr aralığında olmuştur. İlk altın para II.Kılıçarslan döneminde Konya'da 4,20 gr ağırlığındadır. II.Kılıçarslan'ın bastırmış olduğu gümüş paraların ağırlığı ise 3,086 gr ağırlığında olmuştur. Anadolu Selçuklu dinarları sadece tam değil çeyrek şeklinde de bastırılmıştır. Çeyrek dirhemlerin ağırlıkları en yüksek 0,84 en düşüğe 0,65 gr ağırlığındadır. Meliklerin kestirdikleri gümüş sikkelerin ağırlıkları ise şöyledir: Sivas ve Aksaray Meliki Kutbüddin Melikşah'ın Kayseride 593 yılında bastırmış olduğu gümüş paranın ağırlığı 2,797 gr, Ankara Meliki Muhyiddin Mesud'un 587'de Ankara'da bastırdığı gümüş paranın ağırlığı ise 2,893 gr'dır. Erzurum Meliki Mugisüddin Tuğrulşah'ın 608'de Erzurum'da bastırdığı gümüş paranın ağırlığı ise 2.990 gr ağırlığındadır. Fakat 613-616 yıllarında bastırılan paralar ise daha hafiftir. Meliklerin bastırmış oldukları paraların her birinin ağırlıkları birbirinden farklıdır. (Aykut, 2000)

II.Kılıç Arslan'ın oğlu Keyzerşah darp ettirmiş olduğu bakır paraların üzerlerinde canavarı öldüren süvari tasviri yer almıştır. I.Alaaddin Keykubad'ın bastırmış olduğu bakır paranın üzerinde avını mızraklayan süvari tasviri, Melikşah'ın paralarında ise bir süvari ve arka kısmında kanatlı bir melek tasvirine yer verilmiştir. Yine II.Kılıç Arslan, Süleymanşah ve I.Keyhüsrev bastırdıkları bakır paralar üzerinde mızrak ya da kılıç tutan süvari tasvirine yer verilmiştir. (İzmirliler, 2011)

II.Süleyman Şah'ın Konya'da bastırdığı gümüş paranın ağırlığı ise 3,40 gr ağırlığında olup, Türkiye Selçuklu Devleti tarafından belirlenmiş olan 4,81 gr veznindeki “Örfi Miskal” inden daha azdır. II.Süleyman Şah, I.Keyhüsrev'in ilk saltanat döneminden aşağıya doğru bir hareketlilik gösteren sikke vezinlerinin yönünü değiştirerek ağırlıklarının artırılmasını amaçlayan bir politika uygulamıştır. Aksaray, Kayseri ve Konya şehirlerinde sikkelerin ağırlıklarını artırma politikasını uygulamıştır. 1200 yılında Aksaray'da 2.700 gr olan gümüş sikke ağırlığını 2,87 gr çıkarmış, 1201 yılında ise bu ağırlık 2,92 gr olarak belirlenmiştir. 1201 yılında Kayseri'de bastırdığı paraların ağırlığı 3,182 gr, 1202 yılındaki ağırlığı ise 2,845 gr olarak belirlenmiştir. 1202 yılında Konya'da kesilen sikkelerin ağırlığı 3,05 gr ağırlığında olmuştur. 1204 yılında Sivas'ta kesilen sikkelerin ağırlığı 2,652 gr olarak belirlenmiş ve Aksaray, Konya ve Kayseri'ye oranla daha azdır.

Sultan I.Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından bastırılmış olan bakır sikke üzerinde yer alan motif şu şekildedir:

“2,810 gram ağırlığında 2mm çapında bakır sikkenin üzerinde sağ yöne doğru dört nala giden bir süvari figürü görülmektedir. Süvarinin başında kenarlı ve basık sivri bir başlık vardır. Sağ elinde kılıç tutmaktadır. Figürün iki kenarında güneş motifi yer alır bunlar süvarinin zaferini simgeler.” (Süslü, 2007)

Sultan I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahttan indirilmesinin ardından tahta Rükneddin Süleyman Şah çıkmıştır. Süleyman Şah bu dönemde Ermeniler üzerine yürümüş ve zafer kazanmıştır. 1196 yılında gerçekleşen bu seferin akabinde Ermeni Kralı Anadolu Selçuklu Devletine bağlılığını göstermek amacıyla bastırmış olduğu paralar üzerinde “*Sultanu'l-Kaahir Ebu'l Feth Süleyman bin Kılıç Arslan, Nasır ul-Emir ul-Mu'minin*” ve “*Sultanü'l-Muazzam*” ibarelerine yer verilmiştir. (Parlar, 1999)

Sultan I.Gıyaseddin Keyhüsrev, bastırmış olduğu sikkelerde “*Sultanü'l Muazzam Ebu'l Feth*” unvanını kullanmıştır. Bu dönemde Selçuklu Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte Eyyübi ve Artuklu Melikleri bağılıklarını bildirmek adına bastırmış oldukları sikkelerin üzerine sultanın ismini de yazdırmışlardır. Ayrıca Sultana ait sikkeler üzerine “*El Minnetalla*” ve isimlerine ilaveten “*Ed-din*” eklenmiştir. Bu dönemde paraların ağırlığında düşüş yapılmış ve sikkelerde süvari figürü yer almıştır. (Parlar, 1999)

Sultan I.İzzeddin Keykavus, başkent Konya başta olmak üzere, Kayseri, Sivas gibi gelişmiş şehirlerde gümüş ve bakır paralar darp ettirmiştir. Bastırmış olduğu para ve kitabelerinin çoğunda “*İzzü'd-dünya ve'd-din*” (Din ve dünyanın İzzeti) lakabını kullanmıştır. Diğer bir lakap ise, “*es-Sultanü'l-Galib iz-zü'd-dünya ve'd-din Keykâvus bin Keyhüsrev*” lakabıdır. Paraların diğer yüzünde “*el-imanü'n-Nasır Lidinillah Emirü'l-mü'minin*” şeklinde Halifenin unvan ve lakaplarına yer

verilmiştir. Ayrıca paraların bir yüzünün kenarında kelime-i şehâdet, diğer yüzünün kenarında ise, basım tarihi ve yeri mevcuttur.

Sultan İzzeddin Keykavus'un kendi adına bastırdığı paraların yanı sıra tabii olan beylikler ve krallıklarda Sultan adına para bastırmışlardır. Artuklu beylerinden Mahmud bin Muhammed, Sultan I. İzzeddin Keykâvus adına Amid'de (Diyarbakır) de 1217 yılında bakır para bastırmış, Ermeni Kralı Leon'da (1187-1219) Sultan adına para bastırmıştır. (Koca, 1995)

Türkiye Selçuklu Devleti'nde Alaaddin Keykubad döneminde birçok ticaret şehirlerinin feth edilmesi ve başarılı ticaret politikalarının uygulanması sonucunda ekonomik anlamda oldukça refah bir ortam oluşmuştur. Bu refah ortamı paranın da değerini arttırmıştır. Bu dönemde değeri yüksek altın paralar bastırılmıştır. Bastırılan bu altın paralar üzerinde “*sikke-i alai*” ve “*sikke-i Keykubadi*” gibi unvanlar kullanılmıştır. (Turan, 1971) Bu dönemde basılan paralar yazı şekli itibarıyla öncesinden ayrılmıştır. Paralar üzerindeki rakamlar divani yazıyla yazılmaya başlanmıştır. Dönemin sikkelerinin ağırlığı ise on dört karat olarak belirlenmiştir. (Parlar, 1999)

Sultan II.Gıyaseddin Keyhüsrev(1237-1246), dönemine gelindiğinde basılan gümüş dirhemlerin üzerinde Fars kültüründe etkileri görülmüş olup, astrolojik unsurlara, güneş ve aslan resimlerine yer verilmiştir. (Eagleton & Williams, 2013)Sultan IV.Kılıç Arslan ise bastırmış olduğu gümüş paranın üzerine kendisinin at üzerinde, atın eğrine varana kadar oldukça detaylı bir şekilde belirtilmiş bir resim vardır.



Görsel-52: Mızrak tutan süvari figürlü bakır para.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru yapılan bakır sikkeler üzerinde insan başı, insan yüzlü güneş, aslan, çift başlı kartal, süvari, kuş, tavşan ve benzeri resimlere yer verilmiştir.



Görsel-53: Çift başlı kartal figürlü bakır para.

Bakır paraların yanısıra gümüş paralarda da resim ve kabartmalara yer verilmiştir. Bu gümüş paraların en meşhuru “Şir-i Hurşit” (aslan-güneş) olmuştur. (İzmirliler, 2011)



Görsel-54: Sultan II.Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine ait, Şir-i Hurşit figürlü gümüş para.

Selçuklu hükümdarlarından dindarlığıyla bilinen Muiddin Mesud, bastırması olduğu paralarda resim yerine yazılar yazdırtmıştır. Paranın ön yüzünde “Allah’ın merhametine muhtaç zayıf kulu” arka yüzünde ise ünvanlı olarak “Mesud bin KılıçArslan bin Mesud” ibaresine yer verilmiştir. (Batmaz, 1994)

Atukoğullarına ait bakır sikkelerde bastıran kişiye göre çeşitli figürler kullanılmıştır:

“Hasankeyf’te Nureddin Muhammed’in (1182-1183) bastırması olduğu bakır sikke II. Seleukos’un (Suriye’nin Yunan Kralı, M.Ö.246-226) sikkesinden kopyalanmış diademli başı sikkede tasvir edilmiştir. (1199-1200) yılında basılan, Hüsameddin Yuluk Arslan’a ait olduğu anlaşılan bir bakır sikkede ise; sikkenin üzerinde bağdaş kurmuş oturan bir figür vardır ve bu kişi elinde bir kafa tutmaktadır; söz konusu kafanın 12.yy’ın son dönemlerinde Cezirede benimsenmiş yıldız haritası imgelerinden birisi olup Mars gezegenini simgelediği düşünülmektedir. Artuklu Beylerinden Fahreddin Kara Arslan’ın (1144-1167), bakır sikkesi, 10-11. yy’larda Bizans sikkelerinde yaygın olarak kullanılan bir betimleme olan, elinde kitap tutar halde oturan İsa figürünü göstermektedir. Hristiyan tasvirlerine sahip sikkeler nüfusun daha önce Bizans sikkelerini kullandığı Cezirede basılan figürel türler arasındaydı.” (Eagleton & Williams, 2013)



Görsel-55:Artuklu Beyliğine ait bakır sikke.

Nasr el-Din Artuk Arslan’a ait olan bir bakır sikke figürü şöyledir:

“5,40 gram ağırlığında, 29 mm çapında olan sikkenin üzerinde cepheden görünen, taht üzerinde Türk tarzı bağdaş kurmuş olan figür, sağ elini dizine dayamış ve sol elinde belirsiz bir şey tutmaktadır. Saçları omuzunda ve dışa doğru kıvrıktır. Kapalı yakalı olan giysisi belinde kemerler toplanmış olup tırazlı olan kolları dar ve uzundur.” (Süslü, 2007)



Görsel-56: Nasr el-Din Artuk Arslan'a ait bakır sikke figürü.

Germiyanoğulları Beyliği, para olarak gümüş paralar kullanmışlardır. Paralarının değeri üç çeyrek dirheme eşit sayılmıştır. Bir rıtl ise 3120 dirheme eş değer tutulmuştur ve mud olarak adlandırılmıştır. İnanoğulları Beyliği’nde de Germiyanoğulları gibi gümüş paralar kullanılmıştır. Yarım dirhem değerinde olan bu paraların rıtl değeri ise Mısır rıtlının yedi katı olmuştur. Tavas beyliğinde ise kullanılan dirhemler rıtl ve mud değeri olarak Germiyanoğulları beyliği ile aynı olmuştur. Germiyanoğulları Beyliğinde basılan sikkelerde “*Kelime-i Tevhid*” ve “*Halledallahu mülkehu niyaz*” ibaresine yer verilmiştir.



Görsel- 57: Germiyanogullari Beyligi'ne ait gümüş para.

Uzunçarşılı'ya göre para, aile reisi olan bey adına basılırdı ve hutbe onun namına okunurdu. Beyliklerin bastırmış olduğu gümüş paralar üç buçuk ile sekiz buçuk kirat arasında değişmekteydi. (Uzunçarşılı, 1969)



Görsel-58: Eşrefogullari Beyligi'ne ait gümüş sikke.

Beylerin bastırmış oldukları sikkeler üzerinde farklılıklar vardır. Eratna Beyliğinin sikkelerinin üzerinde “*Kelime-i Tevhid*” ve “*Es-Sultanü'l-adil ve Es-Sultanü'l-a'zam*” unvanı ve “*Alaü'd-dünya ve'd-din* lakabının *Halleda'llahu mülkehu niyaz*” şeklinde ibarelere yer verilmiştir.

Kadı Burhaneddin Ahmed'in bastırmış olduğu sikkelerde, “*Kelime-i Tevhid; Semiyü'l-alimi, el-adili, er-burhani*” ve “*Halledallahu mülkehu niyaz*” şeklinde ibareler vardır.

Karamanoğulları Beyi Alaüddin Ali b. Halil bastırmış olduğu sikkeler üzerinde: “*Kelime-i Tevhid; Alaü'd-dünya ve'd-din lakabı*” ve “*Hullide mülkuhu ve Halledallahu mülkeha niyaz*” ibareleri ile “*Nasrun min Allahi ve fethun karibun*”, “*Huve lehü'l-hakku ve lehu'l mülkü*” ile “*Allahu müfettihü'l-ebvab*” ibaresi bulunmaktadır. Mehmed II b. Alaüddin Ali'nin bastırmış olduğu sikkelerinde “*Muhammedun Resulullah; el-Minnetulillah*” ve “*Ya da'ime fela fena ya hafize ihvaz ve la-zevale mülkehu*” ve “*Es-sultanü'l-a'zam, Hullide memleketuhu*” şeklinde dua ve temennilere yer verilmiştir.



Görsel-59: Karamanoğlu II. Mehmet Bey dönemine ait gümüş para.

Ali b. Alaüddin Ali'nin Memlük Sultanı adına bastırmış olduğu sikkede ise “*Azze nasruhu; Halledallahu mülkehu niyaz*” ibaresi yer alırken adına bastırmış olduğu sikkelerde “*Tevekkeltu aleyh*” ve Memlük Devletine bağlı olduğunu gösteren “*Es-Sultani, Hullide mülkehu*” şeklinde ibareye yer verilmiştir. İbrahim II b. Mehmed II ise; “*Es-Sulltanü'l-mu'azzam unvanı ile “Rüknü'd-dünya ve'd-din lakabı; Hullide mülkuhu ve Hullide memleketuhu niyaz” ibaresi ve “Zillu's-sultani kezillillahi sebatü'l-mülki bi'l-adli; Ya hafıyye'l-eltafi neccina mimma nehafu; Tülü'l-umri ma'a'ta'ati min hıla'i'l-enbiyai' temenni*” ibaresine yer verilmiştir. Pir Ahmed b. İbrahim II sikkelerde ayrıca “*Hullide mülkuhu niyaz ve Allahu'l-mu'inu ve r-Resulü –Mübin*” şeklinde ibarelere yer verilmiştir.

Alaiye Beyliğinde ise Savcı b. Şemsüddin Mehmed, bastırmış olduğu sikkelerde “*Emirü'l-a'zam*” ile Memlük Devletine bağlılığını göstermek amacıyla “*Es-Sultani*” unvanı ve “*Hullidet devletuhu ve Humiyet an'il-beliyyet*” temennisine yer verilmiştir.



Görsel-60:Alaiye Beyliği'ne ait gümüş sikke.

Menteşeoğulları Beyliği ise “Ahmed Gazi b.İbrahim, “Kelime-i Tevhid” ile “Haledallahu mülkehu niyaz” ibaresine yer verilmiştir.



Görsel-61:Menteşeoğulu Beyliğine ait para.

Hamidoğulları Beyliği Feleküddin Dünder b. İlyas ise sikkelerinde “Kelime-i Tevhid” ile “Humiyet ani'l-beliyyeti ve'l afat” ve Hüsamüddin İlyas b.Mustafa ise “El-Hüsami” unvanına yer verilmiştir.



Görsel-62:Hamitoğlu Beyliğine ait para.

İnançoğulları Beyliğinde, Bedrüddin Murat Arslan b.İnanç, bastırmış olduğu sikkelerde “*Esl-Mülku li’llah abduhu Murad*” ibaresine yer verilmiştir.



Görsel-63:İnançoğulları Beyliği'ne ait para.

Aydınoğulları Beyliğinde ise; Umur b.Mehmed bastırmış olduğu sikkelerde ise “*Kelime-i Tevhid*” ile “*Halledallahu mülkehu niyaz*” ibaresine yer verilmiştir.



Görsel-64:Aydınogulları Beyliğine ait bakır para.

Saruhanoğulları Beyi Muzafferüddin İshak bastırmış olduğu sikkelerinde “Keline-i Tevkid”, “Halledallahu mülkehu,” ve “El-Melik” unvanına yer verilmiştir.



Görsel-65: Saruhanoğulları Beyliğine ait gümüş para.

Candaroğulları Beyliğinde Adil b.Yakup'un bastırmış olduğu sikkelerde “*Kelime-i Tevhid*” ve “*Es-Sultanü'l-a'zam*” şeklinde unvanlara yer verilmiştir.



Görsel-66: Candaroğullarına ait gümüş para.

Celalüddin Beyyazıd'ın bastırmış olduğu paralarda, “*Kelime-i Tevhid*” ve “*Emir-i a'del*” ve “*Celalü'd-din*”, “*Hullide mülkuhu ve Azze nasruhu*” şeklinde ibarelere yer verilmiştir. (Aykut, 2005) İkinci dönemde kurulan beyliklerden olan Osmanlı Beyliğinde ilk para Osman Bey devrinde darp ettirilmiş, “*Osman bin Ertuğrul*” ibaresi kullanılmıştır. (Ayhan & Şengün, 1999)

III.6.Hediyeler

Halife, Sultan Kılıç Aslan'a tahta çıkmasının ardından, altın ve gümüş nallarla nallanmış, altın işlemeli koşumlu, eyerleri kıymetli taşlarla süslenmiş katırlar, Hicaz ve Şam bölgesine ait kıymetli eşyalar, kıymetli elbiseler, altın işlemeli Skenderi döşemelikler, billur ve akik taşlar, amber dolu sandıklar ve daha birçok hediye göndermiştir. (İbn Bibi, 2014)

Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad huzuruna gelen Harzemşah elçisine büyük ihsan ve ikramda bulunarak elçiye 2000 dinar para, elbiseler, katırlar, köleler hediye etmiştir. Ayrıca Celaledin Harzemşah'ın Atabeylerinden Ebu Bekr'in kızı ile Alaaddin Keykubad'ın oğlu Keyhüsrev'in sözlenmesinin neticesinde de 10000 Sultani, 30000 dirhem ve daha birçok hediye gönderilmiştir. (Turan, 1958)

Mengücek Beyi Davutşah Celaledin Harzemşah'a karşı Sultan Alaaddin Keykubat'tan yardım istediği esnada Sultana, kemer, mücevherle kaplı külâh, 10.000 dinar altın ve daha birçok hediye sunmuştur. (Turan, 1971)

Suğdak Limanı'nın Anadolu Selçuklu Devleti hakimiyetine girmesi üzerine Kıpçak Hanı, Hüsameddin Çoban'a 5000 dinar “*nalbaha ücreti*”, sunmuştur. Kıpçak Hanı'nın yanı sıra Rus Melikleride değerli hediyeler kürkler, Macar atları göndermişlerdir. (Sevim & Yücel, 1990) Sinop Tekfuru Leon İzzeddin Keykavus'a özür dilemek amacıyla, altın ve gümüş levazımlar, üzerlerinde altın işlemeli eyerler bulunan soylu atlar, köleler, para keseleri ve daha birçok hediye göndermiştir. Sultan hediyeleri kabul etmiş ve her yıl 20.000 dinar haraç ödemesi karşılığında anlaşma yapmıştır. (İbn Bibi, 2014)

Süleyman Şah ile I.Gıyaseddin Keyhüsrev arasında gerçekleşen saltanat mücadelesi sırasında Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev kendisine itaat etmesi ve Konya'dan uzaklaşması karşılığında, 500000 dirhem gümüş nakit para, üç yüz atlas kumaş, iki yüz altın işlemeli elbise, üç yüz arşın çuha, 10000 arşın keten ve daha birçok hediye vereceğini bildirmiştir. (Turan, 1971)Sultan I.İzzeddin Keykavus tahta çıkışı esnasında 100.000 gümüş dirhem, 5000 kızıl altın, atlas kumaşlar ve daha birçok hediye sunulmuştur. (Turan, 1997)

İbn Bibi Sultan Alaaddin Keykubad'ın Kayseri'ye gelmesini şöyle anlatır:

“Her yerden kılıçtan, altın sırmalı elbiseden nefis hediyeler geliyordu

O arada seçkin bir Frenk savaş silahı vardı ki bir yiğidin gözünde mücevherden daha kıymetliydi.

Som altından ve gümüşten çok sayıda külçe getirdiler...

Padişaha sunarak herkes ona kul olmak istedi.”

Türkiye Selçuklu Devleti ile Harzemşahlar arasında gerçekleşen Yassı Çemen Savaşı'nın kazanılması neticesinde Sultan Alaaddin Keykubad eğlenceler düzenletmiş ve hediyeler dağıtmıştır. Bu hediyelerden İbni bibi şöyle bahseder:

“İki yüz hil'at, altın takımlı at...

Kimсенin bağışlamaya cesaret edemeyeceği Keykubadi sikkelerden iki yüz keseyi (surre),

Hazinesi için 10 kutu dolusu inci gibi her türlü kıymetli mücevheri,

Dinardan, şahane hil'atten, köleden ve soylu attan,

Rum ipeklisinden, kılıçtan, yüzükten, altın takımlı bineklerden,

Eğlence araçlarından, savaş araç-gereçlerinden ve tanrının değerli kıldığı her şeyden verdi.

Saltanat kesesinin başını aşağıya getirdi. Komutan ve ordu bağıştan doydu.” (İbn Bibi, 2014)

Sultan II.İzzeddin Keykavus Alaiye’ye gittiğinde ekonomik sıkıntılarla boğuştuğu bir sırada:

“Antalya sarayında dört köşeli bir yarık gördü. İçerisini açmalarını emretti. İçinden hazineler meydana çıktı., Alaiye’de bastırılmış ve mühürlü sandıklar içerisine doldurulmuş bir milyon dirhemlik gümüş para, on bin kırmızı altın ve başkaca kağıddan, öd ağacından, abanoz ve sandal ağaçlarından kıymetli eşyalar bulundu. Sultan bu hazineyi kendi adamlarına ve hizmetçilere dağıttı.” (İbn Bibi, 1941)

III.7.Çeyizler

Türkiye Selçuklu Sultanları gibi eşleride halka hediyeler veriyordu. Yine ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarının giderilmesinde yardımcı oluyorlardı. Bunlardan biri de Şeyh Selahattin’in kızı Hediye Hatun’dur. Eflakiden naklen bir hikayede durum şu şekilde anlatılır:

“Şeyh Selahaddin kızı Hediye Hatun’u hattat Mevlana Nizameddin’e vermek istediler. Fakat herhangi bir çehizi ve bir serveti olmaması, onları düşündürüyordu. Bunun üzerine durumu Mevlana’ya arzetttiler. Mevlana “Gürcü Hatunun Sarayından Usta Hatunu çağırıp durumu izah etmesini ve emirlerin hatunları ve kendi kızları gayret edip çehiz hazırlasınlar dedi. Bunu duyan Gürcü Hatun hazinedarına emir vererek birkaç takım elbise ve her cinsten birer kat elbise hazırlattı. Yirmi süslü küpe, yirmi kıymetli yüzük, inci gerdanlık, altın işlemeli külâh, yüz örtüleri, kıymetli bilezikler, kıymetli halılar, seccadeler topladılar. Gürcü, Şiraz ve Aksaray perdeleri, sini, tepsi, kazan, bakır ve çini kaselerden, havanlardan, şamdanlardan oluşan mutfak takımı hazırladılar. Böylece çeyiz tamamlanmış oldu.” (Ahmed Eflaki, 1986)

Sultan İzzeddin Keykavus ile Mengücek Behramşah’ın kızının nikahı öncesi Behramşah işinin ehli kuyumculara emirler vererek üç ay gece gündüz çalışmalarını emretmiştir. Mücevherli taşlar, amberli halhallar, birbirinden değerli yüzükler, (İbn Bibi, 1941) mücevherler, altın, gümüş takımlar hazırlatmıştır. İzzeddin Keykavus ise; altın, gümüş mücevherler, birbirinden güzel elbiseler, altın ve atlas koşum takımları, ile Erzincan’a gitmiştir. Selçuk Hatun ile 50.000’i muaccel ve 50.000’i müeccel olmak şartıyla 100.000 altın dinar mihr karşılığında nikahları kıyılmıştır.

Sultan hazineden Kadı Şerafettin’e beş yüz hilat, 700000 dirhem gümüş para, ve daha birçok hediye verdirtip Erzincan emirlerine dağıtılmasını istemiştir. (Turan, 1971) Gelin alayının başındaki görevlilere ise dereceleri mukabilinde altın ve gümüş tabaklar içinde 1000, 500, 100, 50 miskal ağırlığında altın verilmiştir. (İbn Bibi, 1941) Gelin altın, mücevher ve gümüş eşyalarıyla birlikte Sivas’tan Erzincan’a götürülmüştür.

Benzer bir düğünde Sultan II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi ile Halep hükümdarının düğünde gerçekleşmiştir. Kayseri sarayı altın, gümüş ve meşrufatlarla süslenmiş, altın, gümüş ve şekerler dağıtılmıştır. (Turan, 1997)

İbn Bibi Sultan Alaaddin'in düğününü şöyle anlatmıştır:

“Şam Emirleri ve serdarları her tarafı altınlar, gümüşler, ve türlü mücevherlerle süslenmiş yedi köşk yaptırmışlar... her tarafa altınlar, gümüşler saçıldı...gelin mai renkli çadırına giderken yasemin simalı, gümüş endamlı genç kızları andıran yıldızlar, semanın laciverd kubbesinde cilveleşiyor, kudretin gökleri kandillerle süsleyen eli gelinler gibi pırıldayan seyyarelerin yüzüne mai bir tül çekiyordu.” (İbn Bibi, 1941)



SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti Dandanakan Savaşı'nda Gazneli Devleti'ni ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Savaşı kazanan Selçuklu Devleti yeni yerler aramaya başlamış ve Gaza ve Cihat politikasını uygulamak amacıyla Doğu Roma topraklarına akınlar düzenlemiştir. Doğu Roma İmparatorluğu ile yapılan Malazgirt Savaşı'nın Türkler tarafından kazanılmasıyla birlikte Anadolu'ya Türkmen akınları başlamıştır. Anadolu'ya gelen Türkmenlere merkeze bağlı kalmak kaydıyla devlet kurmalarına müsaade edilmiştir. Anadolu topraklarında Artuklu, Saltuklu, Mengücekli ve Danişmentli Beyliği gibi beylikler kurulmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti'nin temeli ise Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından İznik'te atılmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanları merkezi otoriteyi sağladıktan sonra ülkenin maden kaynaklarına yönelmiştir.

Anadolu'nun iktisadi kalkınmasında etkili olan; Konya, Kayseri, Kütahya, İzmir, Afyon, Kastamonu, Amasya, Bayburt, Gümüşhane, Erzincan, Elazığ, Diyarbakır, Ahlat ve Van gibi şehirleri, maden rezervleri ve işletmeciliğinde önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Anadolu'da bu dönemde en meşhur şap rezervi Şebinkarahisar (Giresun) ve Kütahya'dan çıkarılmaktaydı. Bu şehirlere ek olarak Gümüşsaray, Foça, Ulubat ve Sivas'ta şap maden rezervleri bulunmakta, dokuma sanayi alanında kullanılmaktaydı. Dokuma endüstrisi başta olmak üzere ilaç yapımında, altın ve gümüşün parlatılmasında, boyacılıkta ve dericilikte şap kullanılmıştır. Anadolu'da çıkartılan şap madenleri kalite itibarıyla Mısır ve diğer komşu devletlerden daha kaliteliydi. Bu sebeple Avrupalı tüccarlar tarafından oldukça itibar görmüş ve tercih edilmiştir. XIII. yy ortalarından itibaren Anadolu şaplarının işletilmesi Konya'da bulunan biri Venedik diğeri Cenevizli olan iki tüccar bırakılmıştır.

Anadolu'da bakır madeni işlemeciliği Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın öncesine dayanıyordu. Anadolu'nun en önemli bakır madeni rezervleri, Ağrı, Kağızman, Muş, Madenköy, Diyarbakır, Bitlis, Murgul, Ergani, Hani ve Sivas şehirlerinden sağlanıyordu. Çıkartılan bakır madeni, günlük hayatta mutfak eşyası yapımında, silah yapımında, tarımsal araç-gereçlerin yapımında, şamdanların yapımında, süs eşyaları yapımında ve daha birçok alanda kullanılmıştır.

Anadolu'da önemli gümüş madeni rezervleri; Alanya'dan başlayıp, Toros dağlarına kadar uzanan bölgede bulunan, Bulgar Madin şehri gümüş madenleri başta olmak üzere Sivas, Ulukışla (Gümüşhane), Gümüş Hacı Köyü (Amasya), Kütahya, Sarız (Kayseri), Büyük Gümüşgün ve Küçük Gümüşgün Köyleri (Kayseri), Lüila (Gümüşhane), Gümüşsaray, Bayburt, Erzurum gümüş madeni rezervlerinin mevcut olduğu düşünülen önemli şehirlerdendir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde gümüş madeni önemli bir yere sahiptir. Gümüş madenin para basımında kullanılması altın madeni gibi onu değerli kılmıştır. Gümüş madeni para darbının yanı sıra

kuyumculuk alanında takı ve süs eşyası yapımında ve özellikle saraylarda gösteriş amaçlı kullanılmıştır.

Anadolu madenciliğinde altın denildiğinde kaynaklarda belirtilen tek rezerv Kütahya sancağına bağlı Altuntaş denilen bölgedir. Muhtemelen Altuntaş ismi de bölgeden çıkarılan altın madeni sebebiyle verilmiştir. Fakat birçok kaynakta Anadolu’da altın maden rezervinin olmadığı, ithal edildiği ve ihracının yapılmasının yasak olduğuna dair bilgilere yer verilmiştir.

Anadolu’nun önemli demir madeni rezervlerinin bulunduğu şehirler ise kaynaklarda şöyle belirtilmiştir: Sivas, Ulukışla yakınları, Malatya’nın doğusunda Yukarı Fırat bölgesi önemli demir rezervlerine sahiptir. Bölgeden elde edilen demirden; silah, gündelik araç-gereçler, tarım araç-gereçleri, zincir, kafes vs. yapımda kullanılmıştır.

Van Gölü çevresinden çıkartılan Boraks (milhu’l-bevrak) madeni, özellikle fırıncılar tarafından tercih edilmiştir. Fırıncılar boraksı ekmekleri parlatmak için “*ekmek boraksı*” olarak kullanmışlardır. Yine Van Gölü çevresinde suyun içinde taşlaşmış halde altın ve gümüşü lehimlemek ve ilaç yapımında kullanılan kuyumcu bevrakı bulunmuştur. Irak, el-Cezire ve çevre bölgelere ihraçta edilmiştir.

Anadolu’nun bir diğer önemli madeni ise tuz madenidir. Ahlat, Sivas, Menemen (İzmir), Çankırı, Tuzlacık Keşişköy ve Bingöl’de tuz madeni çıkartılmıştır. Tuz günlük hayatta, ekmek yapımında, ürünlerin uzun süreli bozulmadan saklanması ve yemeklere tat vermesi amacıyla kullanılmıştır. Hayvancılık alanında ise hayvanların semirip, beslenmesinde tuzdan faydalanılmıştır.

Van Gölü çevresinde çıkartılan madenlerden biride zırnık olmuştur. Zırnık, iç dekorasyonda, tezhiplerde, tavanların süslenmesinde, kuyumcular tarafından ziynet eşyası yapımında, ilaç yapımında, bez kumaşların, nakış ipliklerinde, ahşap eşyaların renklendirilmesinde ve cüzzam hastalığının tedavisinde kullanılmıştır.

Anadolu’da çıkartılan bir diğer maden ise lacivert taşı olmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti’nin önemli lacivert taşı merkezleri; Konya, Aksaray ve Sivas şehirleridir. Lacivert taşı kuyumculuk, süslemecilik ve ilaç sanayinde kullanılmıştır.

Anadolu’da Ege, Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde bol miktarda cıva rezervlerine rastlanmıştır. Birçok alanda kullanılan cıva doğada farklı renklerde bulunmaktadır. Kullanım alanları ise sağlık alanında hastalıklarının tedavisinde, pas önleyici özelliği sayesinde boya sanayinde, temizleme yapabilme özelliği sayesinde kuyumcu atölyelerinde ve araç-gereçlerin yaldızlanması işleminde kullanılmıştır.

Bu dönemde Anadolu’da çıkartılan diğer madenler şöyledir: Kire Antalya ve Isparta yöresinde, zamk Hamideli (Isparta) ve çevresinde bolca çıkarılmaktaydı. Çıkartılan zamklar hem mavi boya elde etmede hem de ilaç

sanayinde kullanılmaktaydı. Balıkesir ve çevresinde reçine (laden) çıkartılıyordu. Yine Sivas ve Afyonkarahisar'da zımpara taşı madeni rezervi bulunmuştur. Zımpara taşı halk arasında bileyi taşı olarak da bilinir. Genellikle aşınan kesici aletlere tekrar eski özelliklerini kazandırmak amacıyla kullanılırdı. Evlerde, iş yerlerinde, tarım araç-gereçlerinde, dükkanlar ve berberlerde (usturaların kesiciliğini arttırmada) kullanılmıştır. Yine Erzurum, Antalya'ya ve Ahlat'ta katran üretimi yapılırdı. Üretilen bu katranlardan savaşlarda faydalanılırdı.

Anadolu maden rezervleri beraberinde işlemeciliğinde ortaya çıkması ve gelişmesini sağlamıştır. Maden işlemeciliğinde çeşitli teknikler kullanılmıştır. Bu teknikler sırasıyla; dövme, döküm, perçin, lehim ve tombak tekniği olarak isimlendirilmiştir. Bu teknikler sayesinde Anadolu'da maden işlemeciliğinde önemli meslekler ortaya çıkmış ve maden sanatı ilerleyerek devam etmiştir. Bu mesleklerden bakırcılık, İlk Çağ uygarlıklarından itibaren gelişerek devam etmiştir. Demircilik, en gelişmiş meslek kollarından olup köylere kadar demirci atölyeleri yayılmıştır. En güzel örneği ise Ankara, Temürciler Köyü'dür. Dericilik önemli mesleklerdendir ve Anadolu'da birçok ilde tabakhaneler açılmıştır. Yine Anadolu'da kuyumculuk mesleği de önemli bir yere sahip olmuştur. Ermeni ve Yahudi kuyumcuların yanı sıra Salahaddin Zerkup gibi Müslüman kuyumcularda mevcuttur. Bu dönemde devletin mali faaliyetlerinde kullanılan paraların basımı için çeşitli şehirlerde darphaneler açılmış ve darphanecilik mesleği gelişmiştir. Birbirinden güzel mimari eserlerin süslemesinde kullanılan kakma tekniğini uygulayan kakmacılar da önemli bir meslek kolunu oluşturmuşlardır.

Sonuç olarak ele aldığımız Türkiye Selçuklu Devleti'nde maden ve maden işlemeciliği adlı çalışmada konu detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Günümüzde ise bu madenlerin bir kısmı halen işletilmektedir. Günümüzde maden rezervlerinin çıkartılması, T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığına bağlı çeşitli kurumlar tarafından yürütülmektedir. Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü, Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Maden Mühendisleri, Türkiye Enerji, Nükleer ve Maden Araştırma Kurumu (TENMAK) bu kurumlardandır. Ayrıca günümüzde de madencilikle ilgili meslekler ve mesleklerin sürdürüldüğü çarşılarımız mevcuttur. Sivas, Erzincan, Erzurum, Mardin, Kayseri, Ankara, gibi birçok ilde halen sınırlı olsa yaşatılmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abu Bakr İbn Al-zaki (1972) *Ravzat Al-Kuttab Va Hadikat Al-Albab*, (Yay. Ali Sevim). Ankara: TTK Basımevi.
- Ahmed Eflaki. (1986). Ariflerin Menkıbeleri II . (Çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2017). *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*. İstanbul: Yedi Tepe Yayınevi.
- Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Almas, T. (2010). *Uygurlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Akalın, Ş.H.(2008). *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lügati't-Türk*, Ankara: TDK Yayınları.
- Artuk, İ., (Der.). (1988). *Artuk Beğ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Atçeken, Z., &Bedirhan, Y.(2014). *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (2001). *Türklerin Tarihi V*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aykut, Ş.N. (2000).*Türkiye Selçuklu Sikkeleri I, I.Mesud'dan I.Keykubad'a Kadar (510-616/ 1116-1220)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Azimi. (1988). *Azimi Tarihi (Selçuklular Tarihi İle İlgili Bölümler)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Belli O.&Kayaoğlu İ.G. (1993). *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları Üretimi ve Atölyeleri*. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları.
- Barışta, H.Ö.(2005). *Türk El Sanatları I*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Baykara, T.(2004). *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık.
- Barthold, V.V. (2017). *Moğal İstilasına Kadar Türkistan*. İstanbul: Kronik Yayınları.

Bedirhan, Y.(2023). *Selçuklu Çağında Türkiye'de İç Ve Dış Ticaret*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.

İbn Batuta.(1971). *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*. İstanbul: MEB Yayınevi.

İbn Bibi.(1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*. (Çev. M. Nuri Gençosman). Ankara: Uzluk Matbaası.

İbn Bibi, (2014). *El-Evami'rü'l-Ala'iyye fî'l-umuri'l-Ala'iyye Selçukname*. Ankara: TTK Basımevi.

Bukduk, A.(2004). *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*. (Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik Haz.). Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.

Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. (Çev. Yıldız Moran). İstanbul: E Yayınları.

Bosworth, C.E.(2005).*Doğuştan Günümüze İslam Devletleri, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soy Kütüğü*. (Çev. Hande Canlı). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Çalışkan, İ. (2022). *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.

Çay, A.(1984). *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Myriokefalon Zaferi, (17 Eylül 1176)*. İstanbul: Eren Matbaası.

Çay, A. (1987). *II.Kılıç Arslan*. Ankara: Kültür ve Trizm Bakanlığı Yayınları.

Çetin, K. (2011). *Selçuklu Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

Çetin, O.(2009). *Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları.

Çelik, M. (2010). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Ötüken Yayınları.

Çevik, M. (2015). *Kutlu Dağlar Ülkesi Göktürkler*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Saka)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Dursun, H. (1989). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci. (2010). *İbn Battuta Seyahatnamesi I*. (Çev. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eagleton, C., & Williams, J. (2013). *Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî. (2008). *El-Asaril-Bakiye ani'l-Kuruni Haliye*. Kahire: Mektebatu Elttkafa Eldiniya.

Ersan, M.&Alican, M. (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK Yayınları.

Eruz, F. (1993). *Konuşan Maden, Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çelebi, E. (2013). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.

Golden, P. B. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gordlevskiy, V.A. (2015). *Küçük Asya'da Selçuklular*. (Çev. Abdulkadir İnan). Ankara: TTK Yayınları.

Gömeç, S. (1997). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ yayınları.

Grousset, R. (2006,). *Bozkır İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gülensoy, T. (2002). *Manas Destanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Günel, Z. (2006). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü*. Ankara: Nobel Yayınları.

Gürleyük, K.(2017). *Sivas Sikkeleri*, (Ed. Kadir Pürlü). Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: TTK Basımevi.

Hacip, Y. H. (1985). *Kutadgu Bilig*. Ankara: TTK Basımevi.

Heyd, W. (1975). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.

İbn Fadlan, (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yedi Tepe Yayınevi.

İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uyurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-T'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara : TTK Basımevi.

İzgi, Ö. (Ankara). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. 2014: TTK Yayınları.

- Karaköse, H.(2004). *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Mahmut, K. (2012). *Divanü Lügati't Türk Türk Dili Divanı*. (Haz. Nuri Ekiz). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. Ankara : Ötüken Yayınları.
- Kaya, S. (2006). *I.Gıyaseddin Keyhüsrev ve II.Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kerimüddin Mahmud Aksarayı. (1944). *Müsamere tül-Ahbar Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*. (Çev. Osman Turan). Ankara: TTK Yayınları.
- Kesik, M.(2003). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi*, Sultan Birinci Mesud Dönemi (1116-1155). Ankara: TTK Basımevi.
- Kitapçı, Z. (2013). *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet, Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Bakurtlar, Harezmi Türkleri* . Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Koca, S.(2006). *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II.Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi, (1192-1211)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Koca, S.,(1997). *Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kurat, A. (2019). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Yazır, E.M.H. (Çev.). (2005).*Kur'an-ı Kerim Meal*i. İstanbul: Ayfa Yayınları.
- Lombard, M. (2020). *İslam Medeniyetinin Altın Çağı*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*. Ankara: TTK Basımevi.
- Merçil, E.(2011) *Selçuklular Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, E.(1991). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.
- Müneccimbaşı, Ahmet Bin Lütfullah. (2001), *Camii'd Düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler* (Yay. Ali Öngöl). İzmir: Akademi Kitabevi.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Giyecek ve Süsleme (Göktürklerden Osmanlılara) V*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, B. (2001). *Türk Mitolojisi II*. İstanbul: MEB Basımevi.
- Ögel, B. (2014). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: TTK Yayınevi.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: TTK Yayınları.
- Öztuna, Y.(1983). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi Türkiye'nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi I*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İ. (1981). *İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Marco Polo. (2021). *Marco Polo Seyahatnamesi*, (Çev. Elif Berktaş). Ankara: Panama Yayıncılık.
- Rawlinson, G.(1941) *Herodot Tarihi I*. (Çev. Ö. Rıza Doğrul). İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Tekin, A.(2012). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Kariyer Yayınları.
- Tekinoğlu, H.(2015). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Kemer Yayınları..
- Togan, Z.V.(1970). *Umumi Türk Tarihine Giriş I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Turan, O.(1946). *Selçuklu Kervansarayı*. Ankara: TTK Basımevi.
- Turan, O. (1973). *Türkler Anadolu'da*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Turan, O. (1997). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O. (2001). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2010). *Makaleler*. Ankara: Kurtuba Yayınları.
- Turan, O. (1958). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara : TTK Basımevi.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gaziye*. İstanbul: Neşriyat Yayınları. .
- Rice, T.A.(2015). *Anadolu Selçuklu Tarihi*. (Çev. Tuna Kaan Taştan). Ankara: Nobel Yayınları.

Sarıtaş, E. (2010). *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat(En Eski Çağlardan IX.YY'ın Ortalarına Kadar)*. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK Yayınları.

Sevim, A., & Yücel, Y. (1990). *Türkiye Tarihi I, Fetihden Osmanlılar Kadar, (1237-1246)*. Ankara: TTK Basımevi.

Sinor, D. (2003). *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sümer, F. (1985). *Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Sümer, F. (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: TTK Basımevi.

Süslü, Ö. (2007). *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınlar.

Şihabeddin B. Fazlullah el-Ömeri (2014). *Mesaliku'l Ebsar, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Umar, B.(1998). *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi.

Sakaoğlu, N.(1971). (Haz.).*Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. İstanbul: Millet Yayınevi.

Sevim, A.&Merçil, E.(1995). *Selçuklu Devletleri Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: TTK Basımevi.

Varlık, M.Ç.(1974). *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Yazıcı, N.(2011). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarih*. Ankara: TDV Yayınları.

Yinanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.

MAKALELER

Acun, F. (2010). Şebinkarahisar. *İslam Ansiklopedisi* (s. 393-395). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Aktan, H. (2003). Maden. *İslam Ansiklopedisi* (306-310). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Ayhan, A., & Şengün, T. (1999). Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı Beyliğinin İlhanlılar Adına Kestirdiği Sikkeler. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* (s. 1161-1181). Ankara: TTK Yayınları.

Aykut, N. (2005). Beylikler Dönemi Sikkelerine Toplu Bakış. (160-167). *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Basımevi.

Bakır, A. (2006). Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi. (205-208). *Tarih İncelemeleri Dergisi*.

Aka, İ.(1989). Aksarayı Kerimüddin. *İslam Ansiklopedisi* (ss.293-294).içinde. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.

Aktan, H. (2003).Maden. *İslam Ansiklopedisi* (306-310) Ankara: TDV Yayınları.

Aslan, H.(2013). Selçuklular. (ss.650-660), (Ed. Eyüp Baş). *İslam Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Aygör, E. & Acar, M.(2022). Konya Gevale Kalesi 2019 Yılı Kazasında Bulunan Bir Çocuk Zihgiri ve Karşılaştırmalı Araştırması. *Sanat Tarihi Dergisi*.(1235-1251).

Aykut, A.S.(1999). İbn Battuta. *İslam Ansiklopedisi* (s.361-368). İstanbul: TDV Yayınları.

Aytaç, İ.(2018). Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*. (ss.29-55)

Bakır, A., (2006). Geç Orta Çağlarda El-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrideki Kapasitesini Yükselten Faktörler.(ss.51-67), (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş). Mardin: *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*. 1

Bedirhan, Y.(2016).Milletler Arası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (ss.616-628).

Bedirhan, Y.& Erdem, E.(2019). Alaaddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları ile Olan Siyasi,

İktisadi ve Ekonomik İlişkileri. *International Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, (987-1002).

Bedirhan, Y. & Aydın, O. (2021). Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Sivas Hayat. *Internetal Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (ss.299-310).

Bedirhan, Y., & Aydın, O. (2021). Ticaretin Gelişmesine Katkısı Bağlamında Selçuklular Zamanında Sivas Şehrinin Yeri ve Önemi. *International Academic Social Resources Journal*, (331-342).

Bedirhan, Y., & Süder, N. (2022). İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Madenler ve Maden İşletmeciliği. *International Resources Journal*, (ss.273-289).

Bozkurt, N. (2001). Kakmacılık. *İslam Ansiklopedisi* (ss. 216-219). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Doğan, İ. (2018). Türklerde Aile. (Ed. C. Öztürk), *Türk Tarihi ve Kültürü* (ss. 267-285). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Durmuş, İ. (2002). Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat İskit Kültürü. *Türkler Ansiklopedisi*, (15-20). Ankara: Yeni TTürkiye Yayınları.

Çakmak, M. (2012). II. Gıyaseddin Keshüsrev Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1237-1246) . (Ed. Refik Turan), *İslam Tarihi El Kitabı* (s. 311-342). Ankara: Grafiker Yayınları.

Çakmak, M. A., & Dağlı, R. (2012). II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1155-1192), . (Ed. Refik Turan), *İslam Tarihi El Kitabı* (s. 311-342). Ankara : Grafiker Yayınları.

Çeribaş, M. (2007). Türklerde Demirciler ve Şamanlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (ss.113-121).

Çetin, K. (2006). İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları (Selçuklu Sikkelerinin Özellikleri ve İran'dan Anadolu'ya Görülen Değişiklikler). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (ss.183-194).

Çetin, N. (2016). Danışmendliler Devrinde Sivas Şehri: Sosyal Kültürel ve İktisadi Hayat. *Danışmendliler Sempozyumu (12-13 Kasım) Bildiriler* (ss. 207-215). Ankara: Ses Reklam İletişim Hizmetleri.

Demir, M., & Yeşilyurt, E. (2016). Danışmendliler Devrinde Sivas Şehri: Sosyal Kültürel ve İktisadi Hayat. *Danışmendliler Sempozyumu 12-13 Kasım 2015* (ss. 207-215). Tokat: Reklam İletişim Hizmetleri.

Doğan, İ. (2018). Türklerde Aile. (Ed. Cemil Öztürk), *Türk Tarihi ve Kültürü* (ss. 267-285). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Durmuş, İ. (2002). Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat İskit Kültürü. *Türkler Ansiklopedisi*, (ss.15-20). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bozkuş, M.A. (2016). Ortaçağ Alanyasında Ticaret ve Ticaret Yolları. *Phaselis: Disiplinler Arası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, (ss.209-223).

Erginsoy, Ü. (1988).Anadolu Selçuklu Maden Sanatı”, (Ed. Gönül Öney), *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. (ss.155-183), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ertaş, A.(2014). Ankara İli Bakırcılık Sanatı. *Cyprus International Universty*, (ss.161-178).

Erginsoy, Ü. (2008). Maden Sanatı. (Ed. Doğan Kuban), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı* (ss. 391-411). İstanbul : YKY .

Göksu, E. (2017). Okla Yükselen Millet. *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa Sempozyumu ve Kocaeli Tarihi III* (ss. 2469-2481). Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi.

Göde, K., Eratnalılar’ın Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Vakfiyeleri, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (ss.143-158).

Göde, K.(1995). Eratnaoğulları. *İslam Ansiklopedisi*, (ss.295-296). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. .

Göksu, E. (2017). Okla Yükselen Millet. (s. 2469-2481). *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli: Kocaeli Büyük Şehir Belediyesi.

İlgen, A. (1999). İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (97-110).

İzmirliler, Y. (2011). Anadolu Selçuklu Sikkeleri. (Ed. Bülent Arı), *Anadolu’da Paranın Tarihi* (s. 94-108). Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları.

Kavak, O. (2010). Diyarbakır Ve Çevresinde Neolitik Dönem’den (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden. (366-370), *Diyarbakır Valiliği Dicle Üniversitesi Diyarbakır’da Tarım, Doğa Ve Çevre Sempozyumu 1-3 Haziran*, (ss. 366-370), Diyarbakır: İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları.

Kaya, L.G.(2005). Taht ve Eğlence Sahneli Anadolu Şamdanları. *Sanat Tarihi Dergisi*, (ss.157-191).

- Kaya L. G.(2008). Aylık Etkinliklerin Betimlendiği Maden Eserlerin Üslup ve İkonografisinde Doğu-Batı Etkileşimi. *Belleten*, (805-815), Ankara: TTK Yayınları.
- Kayaoğlu, İ. (1992). Selçuklular Döneminde Konya’da Ticari Hayata Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (ss. 107-115).
- Kayaoğlu, İ., (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (ss. 361-373).
- Kaya, S.(2019). Artuklular ’da İktisadî Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (ss.67-85).
- Koca, S. (1996). Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika. *Dergi Park Akademi*, (ss. 1-20).
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. *Türkler Ansiklopedisi*. (ss. 15-37). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S.(1995).Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'un Aldığı ve Kullandığı Hakimiyet Sembolleri. *Belleten*, (ss. 55-74).
- Konukçu, E. (1990). Clavijo’nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Beyazıt) Yolculuğu (1404-1405). *XI. Türk Tarih Kongresi* (ss. 795-803). Ankara: TTK Yayınevi.
- Köymen, M.A.(1986). Türkiye Selçukluları Devletinin Ekonomik Politikası. *Belleten*, (ss. 613-620). Ankara: TTK Yayınları.
- Kucur, S.S.(2009). Selçuklular. *İslam Ansiklopedisi* (ss. 393-395). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Oruç, Z. (2017). Selçuklularda Bir Hâkimiyet Alâmeti Olan Mühür-Yüzük Ve Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.(340-349).
- Özbek, S. (2001).Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat (Mevlana’nın fihi Mafih ve Mesnevisine Göre). *Sosyal Bilimler Dergisi*, (ss. 41-58).
- Özcan, K. & Yenen, Z. (2010). Anadolu Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti, (XII.Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Dek), *Megaron*, (55-66).
- Öztürk, H. & Park, H. (2011) Anadolu Beylikleri ve Sikkeler”, (Ed. Bülent Arı), *Anadolu’da Paranın Tarihi*, (ss.122-136) Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları.

Parlar, G.(2007). Ortaçağ'da Anadolu'da Hüküm Süren Beyliklerin Sikkelerinin Karakteristik Özellikleri. *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (2481-2490).

Tabakoğlu, A. (2005). Türklerde Ekonomi. (Ed. Cemil Öztürk). *Türk Tarihi ve Kültürü*. (ss. 287-316). Ankara: Pegem A Yayınları.

Tızlak, F.(2002).Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik. *Türkler Ansiklopedisi*. (ss. 407-417). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Turan, R. (2012). Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilat. (Ed. Refik Turan), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. (ss. 441-451). Ankara: Grafiker Yayınları.

Turan, R., & Kırpık, G. (2012). Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. (Ed. R. Turan), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. (ss. 479-507). Ankara: Grafiker yayınlar

Sağıt B. & Teoman, G. (2010). Aydınoğlu Beyliği Sikkeri. (Haz. M. Ersan-M. Şeker-C.Kanat). *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*. (ss.525-546).Ankara: TTK Yayınları.

Sahillioğlu, H. (1989). Altın. *İslam Ansiklopedisi* (ss. 536-537). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Saylan, K.(2021).Bazı Seyyah ve Araştırmacıların Gümüşhane Şehrinin Kuruluşu İle İlgili İddialarına Dair Eleştiriler. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (ss. 59-74).

Sevim, A. (1991).Azimi. *İslam Ansiklopedisi*. (ss. 330-331). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Sever, H. (1994, Eylül 9). Asur Ticaret Kolonileri Çağında (M.Ö. 1970-1950 Anadolu Dışına Çıkışı Yasaklanan Bazı Madenler. *Belleten* , (ss. 85-95).

Subaşı E. & Kalay H.(2016). Sivas'ta Kalaycılık. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (ss.258-288).

Taşagıl, A. (1998). Hazarlar. *İslam Ansiklopedisi* (ss. 116-120). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Tümer, G. (1992). Biruni. *İslam Ansiklopedisi* (ss. 206-215). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Uzunçarşılı, İ. H. (1968). Sivas Kayseri ve Dolaylarında Eratna Devleti. *Belleten* XXXII. (ss. 160-190). Ankara: TTK Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H. (1994). Ondört ve Onbeşinci Asırda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi. *Belleten II.* (ss. 99-106). Ankara: TTK Yayınlar.

Uyumaz, E. (2010). Türkiye Selçuklu Devletinde Kumaşın Farklı Kullanımına Dair. Türkiye Selçuklu Devleti XVI. *Türk Tarih Kongresi.* (ss. 59-66). Ankara: TTK Yayınları.

Yakupoglu, C. (2012). Sultan I.İzzeddin Keykavus (1211-1220). (Ed. Refik Turan), *Selçuklu Tarihi El Kitabı.* (ss. 395-438). Ankara: Grafiker Yayınları.

Yazıcı, T.(1989). Ahmet Eflaki. *İslam Ansiklopedisi.*(ss. 62). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yeşilbaş, E. (2020). Evindar Yeşilbaş, “Ortaçağ İslam Mimarisi Süsleme Programında Kakma Tekniği: Mardin Örneği . *Journal of Artuklu Academia,* (ss. 29-76).

Yıldırım, K. (2014). Göktürkler ve Uygurlar. (Ed. M. Çelik), *Türk Tarihi ve Kültürü* (ss. 59-78). Ankara: Nobel Yayınları.

TEZLER

Alpaslan, M.(2017). *Türkiye Selçuklularında Eğlence Hayatı (XI-XIV Yüzyıllar).* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Aydın, O.(2022). *Anadolu Selçuklu Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ticaret Şehirleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı.

Aytaç, B.()2019). *İbn Vasil 'ın Mufericu'l-Kurub fi Ahbari Beni Eyyüp Adlı Eserine Göre Büyük Selçuklular (H.476-641=1083/1084-1243/1244).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.

Bal,M.S.(1998). *Türkiye Selçuklularında Ticari Hayat, (1220-1277).* (Yayımlanmış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.

Batmaz, Ş. (1994). *Türkiye Selçuklularında İktisadi Yapı.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Bedirhan, Y.(1994). *Ortaçağda İpek Yolu Hakimiyeti ve Türk Yurtları.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.

Berberoglu M.(2010). *Beylikler Döneminde Sinop.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Boz, M. (2014). *XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentlileri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

- Bozkuş, M.A. (2008). *Türkiye Selçukluları Döneminde Karamanlılar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Bozkuş, M.A.(2017). *Ortaçağda Alaiyye (Alanya) ve Alaiyye Beyliği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Candar, H.(2019). *Türkiye Selçukluları Zamanı Anadolu'da Türk Mutfak Kültürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Çaycı, A.(2000). *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Cebeci, H.M. (2019). *Seyahatnamelere Göre Selçuklu ve Beylikler Devrinde Sosyo-Kültürel Hayat (XIII.-XIV.Yüzyıl)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Çakmak, A.(2005). *Türkiye Selçuklularında Zirai Hayat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Çalışkan, H.(2018). *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Çatal, Y.(2009). *Anadolu Selçuklu Devletinde III.Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi (1266-1284)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Çelik, R.İ.(2014). *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ahilik Müessesesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çevik, R. (2015). *Alaaddin Keykubad Devri Selçuklularında Devlet ve Sosyal Hayat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Dalmış, E.(2021). *Ortaçağda Ahlat*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman.
- Doğan, T.(2018). *Türkiye Selçuklularında Sarayda ve Toplumsal Hayatta Evlilikler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Duman, Ü. (2010). *Anadolu Selçuklu Devrinde Amasya Şehri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Engineri, M.(2015). *Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkelerinin Seramik Yüzeylere Yansımaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Erdeğer, M.G.(2020). *III. Alaaddin Keykubat ve Türkiye Selçuklu Devletinin Sonu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.

- Erden, U.(2017). *İslamiyet öncesi Türlerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik.
- Erdoğan, E.(2014). *Mevlana'ya Göre Türkiye Selçuklularında Sosyo- Kültürel Hayat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ezik, Y. (2017). *Ortaçağ Anadolu Türk Sanatında Kakma Tekniği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Gökşen, A.(2007). *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum Şehri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Güçlüay, S.(1999). *Selçuklular Döneminde Ortadoğuda Ticaret (XI-XIII. YÜZYILLAR)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Elazığ.
- Haşimoğlu, K.(2004). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Karadağ, S.(2016). *Kuruluş ve Yükselme Dönemi Türkiye Selçuklu Devrinde Günlük Yaşam (1075-1237)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak Üniversitesi, Uşak.
- Kanar, E.T.(2019). *Ortaçağda Niksar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Karabacak, Ö.(2011). *Elazığ'da Bakır Sanatı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Kaya, M. (2004). *XII VE XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Kılıç, E. (2005). *Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri, Siyasi, Ekonomik, Sosyal, Kültürel*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Koyuncu, S.(2002). *Anadolu Selçuklu Dönemi Türk Kültür Hayatı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Köse, B.A. (2004). *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergahı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açidan İncelenmesi)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Köse, B.A.(2012). *Ortaçağda Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Narin, Ö.(2019). *Ortaçağda Birecik*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, Urfa.

Nuroğlu, B.(2004). *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Parlar, G.(1999). *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

Polat, S.(1992). *Anadolu Selçuklularında Ticari Hayat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Polat, S.(1997). *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimai ve İktisadi Hayat*.(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Öncü, S.(2017). *Mardin Müzesindeki Türkiye Selçukluları ile Tabii Artuklular ve El-Cezire Zengilerinin Sikkeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Özdal, A.N.(2005). *Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı, (XI-XIV. YY)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Özrili, Y.(2017). *Adıyaman Müzesinde Bulunan Ortaçağ Dönemine Ait Bir Grup Madeni Eserler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Özerinç, S.B.(2013). *Ortaçağda Askeri Tarihin Maddi Sınırları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

Uskun, S.(2018). *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve Ticaret Yolları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Aksaray Üniversitesi, Aksaray.

Sağkaya, N. (2021). *Konya Etnografya Müzesindeki Türkiye Selçuklu Sultanı II. Mesud' un Sikkeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Sağır, C.(2006). *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabii Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Samancı, S.(2018). *Ortaçağda Erzincan'ın Tarihi Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan.

Sarıhan, A.(2019). *Konya-Ereğli Müzesinde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.

- Sivas, R.(2021). *Türkiye Selçuklu ve Eşrefoğulları Döneminde Beyşehir*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur.
- Shim, S.(2014). *Anadolu Selçuklu Hanlarından Susuz Han*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Şahin, G.İ.(2018). *Ortaçağ'da Erzincan*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Şentürk, Y.(1993). *Selçuklularda İktisadi Hayat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Tekcan, A.R. (2012). *Anadolu Selçuklu Devleti Merkezi Şehirlerinden Konya ve Kayseri'de Şehir Hayatı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Tekin, E. (2019). *Ortaçağda Ahlatta Türk Medeniyeti*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Tokan, Ö.(2015).*Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Divan-ı Ala*. (Yayımlanmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Yaman, M.(2021). *Burdur Müzesinde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Uşak.
- Yasa, A. (1996). *Anadolu Selçukluları Döneminde Türk-İslam Şehri Olarak Konya*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.